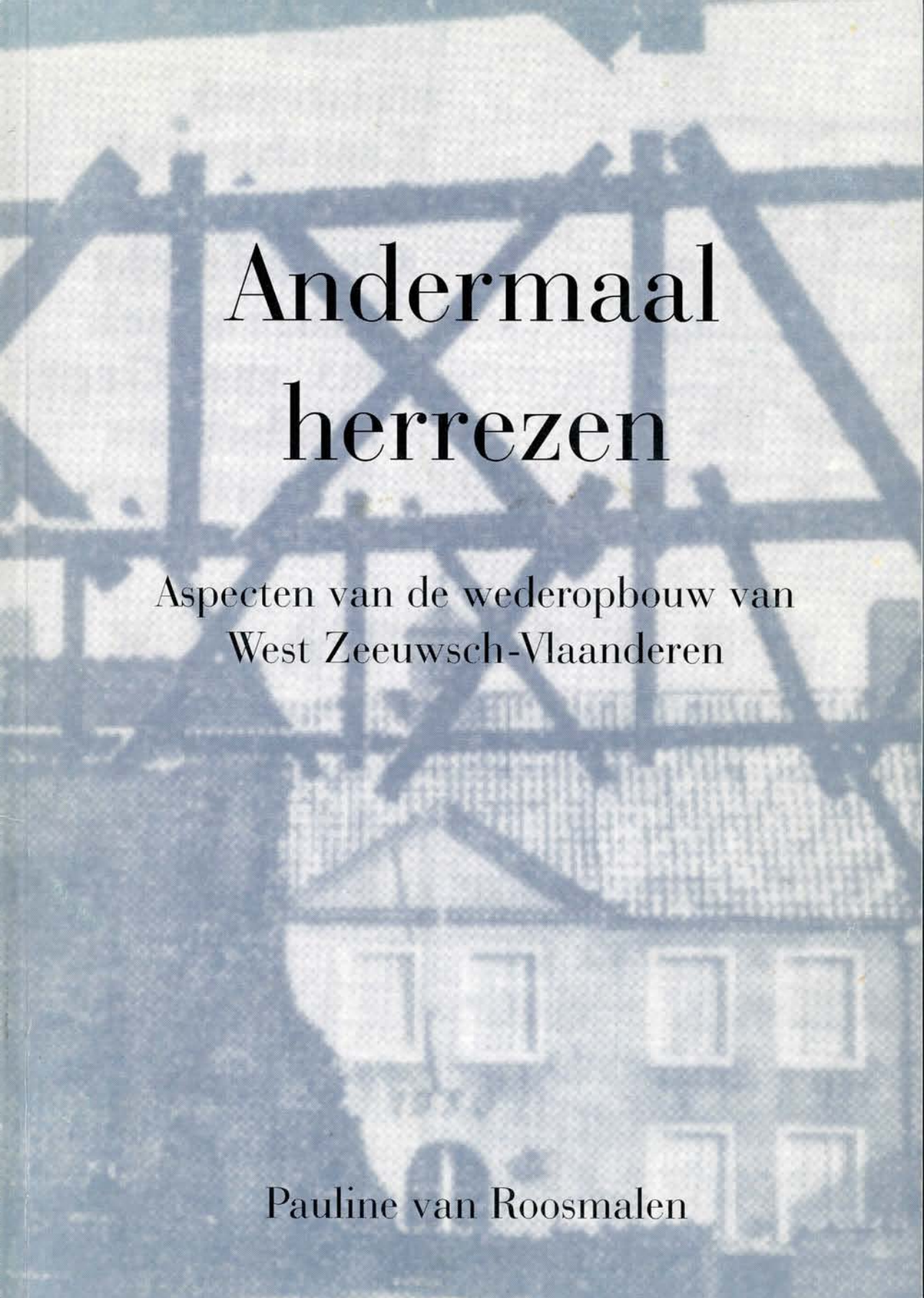

The background of the cover is a faded, blue-toned photograph of a building's timber frame and roof structure. The image shows the intricate wooden beams and rafters of a roof, with some windows visible in the lower part of the frame. The overall tone is historical and architectural.

Andermaal herrezen

Aspecten van de wederopbouw van
West Zeeuwsch-Vlaanderen

Pauline van Roosmalen

Andermaal herrezen

Aspecten van de wederopbouw van
West Zeeuwsch-Vlaanderen

Pauline van Roosmalen

Stichting Raadskelder
Sluis
1994

Andermaal herrezen

Aspecten van de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen

Voorwoord	1
Inleiding Wat eraan vooraf ging	2
Deel I De organisatie van de wederopbouw	
Doelstellingen en werkwijze	3
De instanties en procedures	7
Deel II De wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen	
De situatie na oktober 1944	9
Geboden mogelijkheden	
Schoondijke, Biervliet en Breskens	13
Pleidooi voor vernieuwing	
Oostburg	22
Verandering versus herstel	
IJzendijke en Aardenburg	26
Reconstructie van een stadsbeeld	
Sluis	33
Conclusie	39
Noten	40
Verantwoording	43
Geraadpleegde archieven	43
Herkomst afbeeldingen	44

"Waarom zijn zo velen en zo hoog geplaatsten op deze dag naar hier gekomen? Dat dit louter zou zijn, omdat hier een nieuw gebouw gesticht werd, die gedachte moeten wij laten varen, omdat er meer en belangrijker gebouwen gesticht zijn met minder erbetoon. Maar tasten wij mis als wij menen dat hier eer betoond wordt, omdat dit nieuwe gebouw gesticht werd in een streek, welke behoort tot de zwaarst gemutileerde van den lande, waar het hoge goed der onafhankelijkheid betaald werd met goed en bloed als naar verhouding nergens elders? In een streek, waar gezinnen stierren, waar de welvaartsbronnen waren opgedroogd, waar de bevrijdingsvlaggen nat waren van de tranen, maar waar de moed nimmer versaaide. (...) Dit erbetoon is een erbetoon aan de geest, die leeft in dit kanton, de geest die door geweld nimmer kon worden gebogen, de geest, die niet afliet bij alle verlies tijdens de bevrijding geleden, de geest, die zelfs niet versaaide en wankelde bij het moeizaam herrijzen, uit wat onvruchtbaar stof slechts leek."

Fragment uit de openingsrede uitgesproken door
Mr. P.W.C.C.M. van Meerwijk, kantonrechter te Oostburg
en Terneuzen ter ere van de opening van het
rijkskantorengebouw te Oostburg.

Voorwoord

De stichting Raadskelder te Sluis presenteert deze maand een publikatie en een tentoonstelling die gewijd zijn aan de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen. Aanleiding is het feit dat West Zeeuwsch-Vlaanderen vijftig jaar geleden bevrijd werd.

In publikaties rond de bevrijding van Nederland krijgen de verliezen en verwoestingen van West Zeeuwsch-Vlaanderen vaak (te) weinig aandacht. Dit is opmerkelijk omdat deze regio haar vrijheid duur betaalde: het kostte vele mensenlevens en het gebied moest grotendeels vanaf de grond worden herbouwd.

Wellicht is het gebrek aan aandacht te wijten aan het feit dat de absolute getallen over West Zeeuwsch-Vlaanderen weinig spectaculair zijn. In september 1944 stonden in West Zeeuwsch-Vlaanderen 7.260 woningen. Daarvan werden er tijdens de bevrijdingsstrijd 2.200 geheel verwoest, 1.400 zwaar en 3.600 licht beschadigd. Wat meer tot de verbeelding zou kunnen spreken zijn relatieve getallen: alle gemeenten werden namelijk voor zesennegentig procent in meerdere of mindere mate verwoest. Deze cijfers geven een indruk hoe hard er na de bevrijding gewerkt moest worden aan herstel en wederopbouw.

In deze publikatie wordt een beeld gegeven van de organisatie, procedures, plannen, problemen, gebouwen en mensen die betrokken waren bij de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen. In de tentoonstelling zal getoond worden hoe de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen eruit zag: stedenbouwkundige plannen, (nood)woningen, nieuwe openbare gebouwen.

Mijn dank gaat uit naar de gemeenten Aardenburg, Oostburg, Sluis en Terneuzen - in het bijzonder R. de Vrieze, W. de Vries, B. de Bruijne, W. Schuurman - en de heer G.A.C. van Vooren voor het beschikbaar stellen van archiefmateriaal. Daarnaast allen die deze tekst van correcties en commentaar hebben voorzien.

Tevens wil ik de stichting Raadskelder en de gemeente Sluis bedanken voor de mogelijkheid en faciliteiten die zij mij geboden hebben om dit onderzoek te kunnen verrichten.

Pauline van Roosmalen, oktober 1994.

Voorwoord

De stichting Raadskelder te Sluis presenteert deze maand een publikatie en een tentoonstelling die gewijd zijn aan de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen. Aanleiding is het feit dat West Zeeuwsch-Vlaanderen vijftig jaar geleden bevrijd werd.

In publikaties rond de bevrijding van Nederland krijgen de verliezen en verwoestingen van West Zeeuwsch-Vlaanderen vaak (te) weinig aandacht. Dit is opmerkelijk omdat deze regio haar vrijheid duur betaalde: het kostte vele mensenlevens en het gebied moest grotendeels vanaf de grond worden herbouwd.

Wellicht is het gebrek aan aandacht te wijten aan het feit dat de absolute getallen over West Zeeuwsch-Vlaanderen weinig spectaculair zijn. In september 1944 stonden in West Zeeuwsch-Vlaanderen 7.260 woningen. Daarvan werden er tijdens de bevrijdingsstrijd 2.200 geheel verwoest, 1.400 zwaar en 3.600 licht beschadigd. Wat meer tot de verbeelding zou kunnen spreken zijn relatieve getallen: alle gemeenten werden namelijk voor zesennegentig procent in meerdere of mindere mate verwoest. Deze cijfers geven een indruk hoe hard er na de bevrijding gewerkt moest worden aan herstel en wederopbouw.

In deze publikatie wordt een beeld gegeven van de organisatie, procedures, plannen, problemen, gebouwen en mensen die betrokken waren bij de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen. In de tentoonstelling zal getoond worden hoe de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen eruit zag: stedenbouwkundige plannen, (nood)woningen, nieuwe openbare gebouwen.

Mijn dank gaat uit naar de gemeenten Aardenburg, Oostburg, Sluis en Terneuzen - in het bijzonder R. de Vricze, W. de Vries, B. de Bruijne, W. Schuurman - en de heer G.A.C. van Vooren voor het beschikbaar stellen van archiefmateriaal. Daarnaast allen die deze tekst van correcties en commentaar hebben voorzien.

Tevens wil ik de stichting Raadskelder en de gemeente Sluis bedanken voor de mogelijkheid en faciliteiten die zij mij geboden hebben om dit onderzoek te kunnen verrichten.

Pauline van Roosmalen, oktober 1994.

Inleiding Wat eraan vooraf ging

De eerste slag in Zeeland werd geleverd op 10 mei 1940. Daarbij werd Walcheren en met name Middelburg zwaar beschadigd door bombardementen. Ook de havens van Vlissingen en Breskens werden ernstige vernielingen toegebracht. De tweede strijd, 'Operation Switch Back', leidde op 6 november 1944 tot de bevrijding van Zeeland.

Oost Zeeuwsch-Vlaanderen was in september 1944 reeds bevrijd na een tamelijk geruisloos verlopen strijd. Hoe anders verliep de strijd tussen 6 oktober en 3 november 1944 in West Zeeuwsch-Vlaanderen en op Walcheren.

In West Zeeuwsch-Vlaanderen hadden 14.000 Duitse soldaten zich ingegraven en waren niet van plan zich zonder slag of stoot gewonnen te geven. Het ging immers om het behoud van de monding van de Westerschelde, een strategisch belangrijk punt vanwege de havens van Antwerpen verder stroomopwaarts. De strijd ging gepaard met bombardementen, luchtaanvallen en beschietingen op vrijwel alle bewoonde plaatsen in West Zeeuwsch-Vlaanderen en de inundatie van Walcheren.

Toen de Duitsers op 6 november 1944 eindelijk capituleerden voor de Canadese troepen was van het oude West Zeeuwsch-Vlaanderen en Walcheren niet veel meer over. Er was onvoorstelbaar veel verwoest en er zat niets anders op dan de schouders eronder te zetten en te beginnen aan de wederopbouw.

1 Sluis: *Overzicht van het verwoeste centrum.*

De foto geeft een indruk van de verwoestingen die tijdens de bevrijdingsstrijd in diverse gemeenten van West Zeeuwsch-Vlaanderen werden aangericht. Het grote gebouw links van het midden is het gemeentehuis.

Deel I De organisatie van de wederopbouw

Doelstellingen en werkwijze

Al in juni 1940 werd een 'regeringscommissaris voor de wederopbouw' aangesteld. Het was zijn taak om de werkzaamheden te leiden en te coördineren. Tijdens de bezetting gaf hij opdracht om 'urgentie-programma's' voor te bereiden zodat na de bevrijding snel en doelmatig aan de wederopbouw gewerkt zou kunnen worden. Zijn taak eindigde in 1952 toen de wederopbouwperiode officieel werd afgesloten.¹

Dankzij de voorbereidingen tijdens de Tweede Wereldoorlog kon direct na de bevrijding van Nederland op 7 mei 1945 al een 'Regeling voor de wederopbouw' bekendgemaakt worden. Aan de hand van deze regeling werd vanaf dat moment in alle Nederlandse gemeenten de wederopbouw gestuurd en gecoördineerd.

In de regeling was bepaald dat iedere gemeente, voordat aan de wederopbouw werd begonnen, een stedenbouwkundig plan, het zogenaamde wederopbouw- of herbouwplan, en een kostenbegroting moest opstellen. Dit plan zou de basis voor de wederopbouw van een gemeente zijn.

Het hebben van een goedgekeurd wederopbouwplan bood het voordeel dat de wederopbouw relatief snel en goedkoop uitgevoerd kon worden. Snel omdat er speciale regelingen getroffen werden voor bijvoorbeeld onteigeningen en herverkaveling.² Goedkoop omdat het rijk, op basis van een goedgekeurd wederopbouwplan, vaak tot negentig procent in de wederopbouwkosten bijdroeg. Bovendien kon vaak meteen een uitbreidingsplan bij het wederopbouwplan ingediend worden. Dit bood het voordeel dat er een goede stedenbouwkundige samenhang tussen beide plannen bereikt kon worden.

Daarnaast bood een wederopbouwplan ook de mogelijkheid om verbeteringen aan te brengen in de oude situatie. Het staatstoezicht op de volksgezondheid spoorde daartoe zelfs aan toen het schreef: "Het behoeft geen nader betoog, dat in de zwaar geteisterde dorpen (...) binnen de bebouwde kommen de weder op te bouwen gebouwen veelal niet op dezelfde wijze en dezelfde plaats als voorheen moeten worden gebouwd. Er doen zich tal van mogelijkheden voor om op stedenbouwkundig en architectonisch gebied betere situaties te scheppen. Daarnaast spelen ook hygiënische factoren een rol."³

Gevaarlijke verkeerssituaties, slechte en lelijke stadsplattegronden, rioolstelsels, waterhuishouding, gas- en elektriciteitsvoorziening werden dan ook tijdens - en veelal voor een groot deel op rekening van - de wederopbouw verbeterd en aangelegd.⁴

De wederopbouw werd in fasen aangepakt. Begonnen werd met opruimingswerkzaamheden (puinruimen) en noodherstel, daarna volgden definitief herstel en eventueel uitbreiding. Alle gebouwen, behalve monumenten, die meer dan vijftien procent waren verwoest werden afgebroken. Het rijk betaalde negentig procent van de onkosten en kreeg in ruil daarvoor de opbrengsten van het afbraakmateriaal.

Aanvankelijk was er veel verzet van de bevolking tegen deze regeling omdat afbraak in veel gevallen gepaard ging met onteigening van het perceel. Nadat beslist was dat het rijk negentig procent bij zou dragen in de onkosten voor herbouw veranderde die houding. Afbraak en herbouw werden door de regeling een stuk aantrekkelijker, zeker gezien het feit dat voor herstel geen of veel minder rijksbijdragen bestonden.

Als gevolg van de vele verwoestingen en door het nagenoeg ontbreken van bouwactiviteit gedurende de oorlog was een reusachtig tekort aan woningen en andere gebouwen ontstaan.⁵ Het was echter van groot belang voor de dagelijkse gang van zaken, het onderwijs en de dienstverlening dat er voldoende gebouwen beschikbaar kwamen.

Om de weinig beschikbare materialen en bouwvakkers zo eerlijk mogelijk te verdelen werd per jaar, per provincie, streek en gemeente vastgesteld hoeveel (nood)woningen gebouwd konden worden. De verdeling van dit woningcontingent geschiedde op basis van drie factoren: de schade die een gebied had ondervonden ten gevolge van de oorlogshandelingen, de normale woningbehoefte en de bevolkingsgroei. Eventueel werd bij herbouw voorrang gegeven aan bepaalde industrieën.

Het vaststellen van de woningnood was soms echter niet eenvoudig omdat veel 'samenwoningen' voorkwamen. Het staatstoezicht op de volksgezondheid schreef hierover in 1945: "Dit behoeft in vele gevallen niet tot absoluut ontoelaatbare toestanden op moreel, sociaal of hygiënisch gebied te leiden. In meerdere gevallen zal dit wel voorkomen en daar dient dan ook de samenwoning niet langer te worden bestendigd dan absoluut onvermijdelijk is."⁶ Alleen gevallen die 'toelaatbaar, houdbaar en onvermijdelijk' waren werden toegestaan - waarbij houdbaarheid werd gemeten naar de hoeveelheid beschikbare ruimte, niet naar de "al of niet aangename houding van de bewoners onderling".⁷

2 Eede: Houten noodwoningen.

Voor de noodwoningen werden eenvoudige woningtypen ontworpen. Snelle uitvoering en beschikbaar bouw-materiaal vormden het uitgangspunt voor een ontwerp. Wegens gebrek aan bouwmaterialen werd voor noodwoningen veelal hout uit het buitenland aangevoerd. De namen van de diverse typen noodwoningen herinneren daaraan: Oostenrijkse, Zwitserse en Zweedse woningen.

3 Eede: Nissenhut ingericht als school.

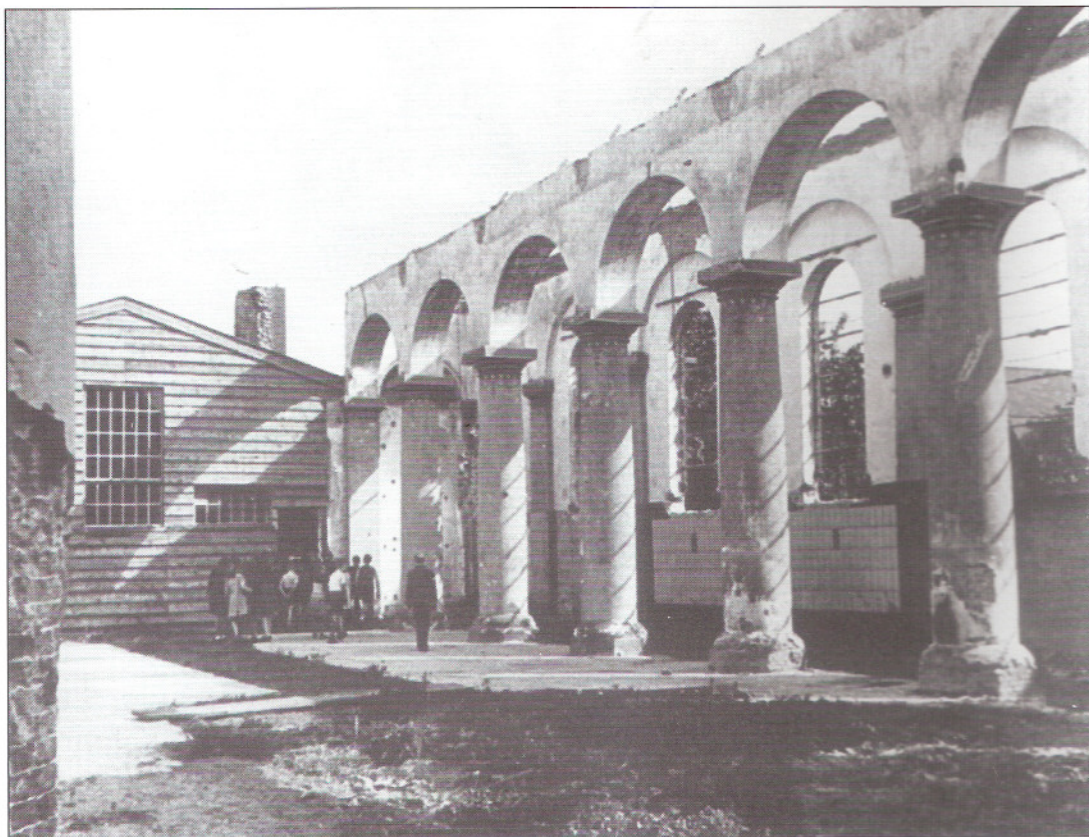
Nissenhutten waren gebaseerd op onderkomens van het Engelse leger. Een golfplaat, in boogvorm geplaatst op twee parallel aan elkaar lopende muurtjes van ongeveer zeventig centimeter hoogte, overspande een ruimte die aan voor- en achterzijde werd afgesloten met een bakstenen muur voorzien van een raam en deur.

Teneinde de woningnood zo snel mogelijk te lenigen werden in veel gemeenten noodwoningen gebouwd. Dit waren bouwwerken, of delen daarvan, die op "primaire, doch in verband met moraliteit en hygiëne nog toelaatbare wijze" tijdelijk werden ingericht als woning.⁸ Alle noodwoningen werden aangesloten op de water- en elektriciteitsleiding. Daarnaast dienden ze aan de volgende eisen te voldoen: een aparte slaapkamer voor ouders (kinderen beneden acht jaar konden hier eventueel ook slapen), gescheiden slaapkamers voor jongens en meisjes (mits jonger dan acht jaar en van dezelfde sexe eventueel in een bed), één woonkamer-oppeervlakte van achttien vierkante meter, een keuken en een bergplaats op het perceel.

Over de aanwezigheid van een badkamer stelde volksgezondheid zich op het standpunt "dat eene noodwoning bezwaarlijk als een inrichting valt te beschouwen, welke dienen moet om de waterbeschaving hooger op te voeren."⁹

Om te voorkomen dat de woningen te lang zouden blijven staan was bepaald dat ze op het platteland in de nabijheid van woonkernen gebouwd dienden te worden.¹⁰ Bovendien werd bepaald dat een situering nabij krotten vermeden moest worden. Dit om een 'achteruitgang in de manier van bewonen' te voorkomen.

Naast noodwoningen werden ook scholen, kerken, winkels en openbare gebouwen in noodbehuizingen ondergebracht.

4 IJzendijke: Noodkerk van de rooms-katholieke kerk.

Op de plaats van het zwaar beschadigde en afgebroken koor werd een houten noodkerk ingericht.

In 1946 gaf de inspecteur van het staatstoezicht op de volksgezondheid de normen aan voor diverse woningen. Aan de hand van hun inhoud werden woningen ingedeeld in vijf categorieën waarover de bouwkosten zo eerlijk mogelijk verdeeld zouden worden.

Arbeiderswoningen werden verdeeld in drie categorieën: voor normale gezinnen (265 kubieke meter), voor grote gezinnen (340 kubieke meter) en voor zeer grote gezinnen (400 kubieke meter). Middenstandswoningen mochten maximaal 500 kubieke meter groot zijn.

De stichting 'ratiobouw', die de toepassingsmogelijkheden van niet traditionele bouwmethoden en -constructies onderzocht, rapporteerde in 1949 dat de toepassing van niet traditionele bouwmethoden en -constructies veel voordelen bood. Er kon en werd bij de wederopbouw dus ook gebruik gemaakt van normalisatie en rationalisatie om zo efficiënt mogelijk te kunnen bouwen.¹¹

Voordat de 'Wet financiering wederopbouw publiekrechtelijke lichamen', kortweg de wederopbouwwet, van kracht werd waren tijdelijke maatregelen van kracht om financiering van wederopbouwwerkzaamheden te vergoeden. Deze kwamen er doorgaans op neer dat voorschotten konden worden aangevraagd voor het uitvoeren van de werkzaamheden.

In de uiteindelijke wederopbouwwet was vastgelegd op welke gronden, hoe en waar een

aanvraag voor een rijksbijdrage ingediend kon worden. Het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting boog zich over kosten verbonden aan (stede)bouwkundige werkzaamheden, het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen droeg bij in de kosten voor restauratie. Uitgangspunt bij de te behandelen aanvragen was wel dat een gemeente een goedgekeurd wederopbouwplan bezat. Zolang dat niet het geval was moest een gemeente alle onkosten uit eigen middelen betalen.

In de wederopbouwmaatregelen was ook een regeling opgenomen omtrent herbouw van panden, de zogenaamde herbouwplicht. Dit hield in dat iemand, wiens huis wegens grote schade door oorlogshandelingen afgebroken was, verplicht was opnieuw een huis te bouwen in dezelfde gemeente. Het rijk subsidieerde een groot deel van de herbouwkosten. Wanneer een eigenaar niet over voldoende middelen beschikte om tot herbouw over te gaan konden derden de herbouwplicht tegen betaling overnemen.

Deze gang van zaken nam een vlucht in de eerste helft van 1956. Toen maakte het rijk namelijk bekend dat na 31 mei van dat jaar de rijksbijdragen in kosten van herbouwplichten zouden komen te vervallen. Om te voorkomen dat ze zelf alle onkosten voor herbouw zouden moeten betalen riepen de gemeenten hun inwoners op om voor het beëindigen van de regeling herbouwplannen in te dienen. Mocht iemand niet willen of kunnen herbouwen dan werd gevraagd de herbouwplicht te verkopen zodat voor herbouw tenminste nog aanspraak gemaakt kon worden op rijksbijdragen. Een levendige handel in herbouwplichten was het gevolg.

De totale kosten van de wederopbouw en de onzekerheid ten aanzien van het Marshall-plan leidden ertoe dat de begroting voor de wederopbouw kleiner werd dan men aanvankelijk had berekend. Een en ander verhinderde echter niet dat toch streng de hand werd gehouden aan de richtlijnen waarlangs de wederopbouw zich diende te ontwikkelen.

Werd twee jaar daarvoor door overheidswege nog benadrukt dat aan vormgeving en ruimtelijke ordening de nodige aandacht besteed diende te worden, in 1948 merkte de minister van binnenlandse zaken op: "Wanneer het achterwege laten van een werk of aanschaffing niet rechtstreeks de welvaart aantast, behoort het te worden nagelaten, of althans uitgesteld, ook al zouden andere belangen in het gedrang komen en bijvoorbeeld het uiterlijk aanzien van de gemeente daaronder lijden."¹²

De instanties en procedures

Voor de coördinatie en begeleiding van de wederopbouw werden diverse instanties in het leven geroepen. Helemaal bovenaan, op rijksniveau, stond het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting. Namens dit ministerie beoordeelde het college van algemeen commissarissen de wederopbouwplannen. Op provinciaal niveau hielden het provinciaal bestuur en de provinciale directie van het ministerie voor wederopbouw en volkshuisvesting zich met de plannen bezig. Op regionaal niveau waren 'streekbureaus wederopbouw' ingesteld. Voor het herstel en de herbouw van de getroffen boederijen funktioneerde het 'bureau wederopbouw boederijen' van het ministerie van landbouw, visserij en voedselvoorziening.

Op gemeentelijk niveau was iedere gemeente afzonderlijk verantwoordelijk voor het ontwerpen en uitvoeren van een eigen wederopbouwplan. Het gemeentebestuur gaf daartoe opdracht aan een ingenieur, architect, stedenbouwkundig instituut, gemeentelijke of provinciale planologische dienst. De ontwerper maakte het ontwerp vervolgens in overleg met het gemeentebestuur, de adviseur voor stedenbouw van het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting en het wederopbouw bureau. Voor de beoordeling van de plannen en om "de noodige harmonie te verkrijgen tusschen de ontwerpen van de verschillende in eenzelfde stadsdeel werkzame architecten, zonder daarbij persoonlijke opvattingen te laten overheerschen" werd aan iedere gemeente een supervisor toegewezen. Vanwege de vaak geringe omvang van de plaatsen – en dus van de werkzaamheden – werden dikwijls meerdere gemeenten aan een supervisor toegewezen. Om eenvormigheid te voorkomen was bepaald dat een stedenbouwkundige, die vaak ook architect was, niet ook als zodanig werkzaam mocht zijn in de gemeente waarvoor hij het stedenbouwkundig plan ontwierp.¹³ Een gemeente was vrij in de benoeming van architecten maar moest haar keuze wel voorleggen aan de architectenkeuze commissie.¹⁴

Voordat kon worden overgegaan tot uitvoering moest het wederopbouwplan eerst door alle bovenvermelde instanties beoordeeld worden.

Het wederopbouwplan bestond uit een aantal kaarten en bijlagen. Op de kaarten werd aangegeven: de bestaande toestand met verwoeste en beschadigde percelen (schadekaart), de noodzakelijk onteigeningen (onteiningskaart) en het ontwerp voor stedenbouwkundige herbouw (wederopbouwplan/herbouwplan). De bijlagen bevatten bebouwingsvoorschriften, een overzicht met onteigeningen, een kostenraming en een toelichting.

Wanneer het plan klaar was en door de gemeenteraad was vastgesteld werd het ter inzage op de gemeentesecretarie gelegd.¹⁵ Tijdens de inzage-periode stond het een ieder vrij om binnen de daarvoor gestelde periode bezwaar aan te tekenen tegen het vastgestelde plan. Een inzage-termijn werd altijd bekend gemaakt in twee dagbladen en de Nederlandse Staatscourant.

Ingeval er wijzigingen aangebracht moesten worden besliste de gemeenteraad daar drie, hooguit zes maanden na de inzage-periode over. Daarna lag het plan weer ter inzage. Waren geen wijzigingen nodig dan kon het ontwerp zonder verdere inzage 'ongewijzigd' worden vastgesteld.

Na vaststelling door de gemeenteraad werd het ontwerp binnen een maand naar het provinciaal bestuur gestuurd. Dit voorzag het plan van advies en zond het door naar het college van algemeen commissarissen. Dit college verleende uiteindelijk zijn goed- of afkeuring aan het plan.¹⁶

Als het plan was goedgekeurd werd het teruggestuurd naar de gemeente waar het vervolgens twee weken ter inzage lag. Onder toezicht van de hoofden van de provinciale-, streek- en planbureaus kon vervolgens begonnen worden met de detaillering van het plan.

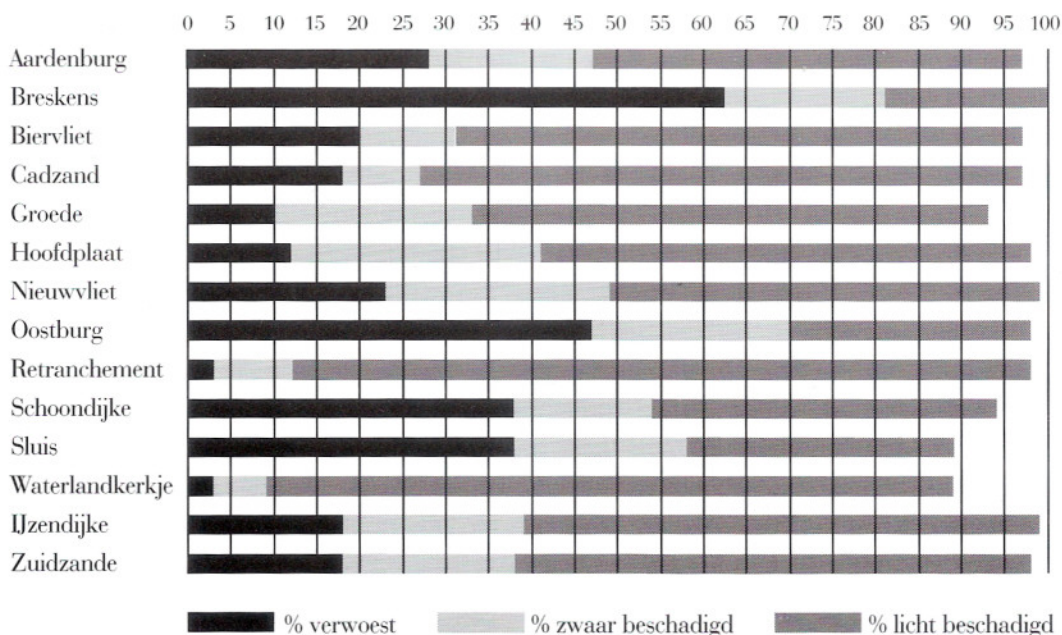
Deel II De wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen

De situatie na oktober 1944

Ruim een half jaar eerder dan de rest van Nederland werd West Zeeuwsch-Vlaanderen bevrijd. De gevechten echter waren desastreus: ruim vijfendertig procent van het woningbestand was geheel verwoest, vijftien procent zwaar en vijftig procent licht beschadigd. Bijna alle boerderijen waren verwoest en moesten heropgebouwd worden.¹⁷

Om een en ander vorm te geven werden, mede vanwege hun stedenbouwkundige ervaring in West Zeeuwsch-Vlaanderen, de volgende deskundigen aangesteld: ir. A. Rothuizen voor Breskens en Schoondijke, ir. P.J. 't Hooft voor Biervliet, Groede, Hoofdplaat, Nieuwvliet en IJzendijke en ir. F.H. Klokke voor Aardenburg, Cadzand, Oostburg, Retranchement, Sluis, Waterlandkerkje en Zuidzande.¹⁸ Klokke werd bovendien aangewezen als supervisor voor heel Zeeland. In die hoedanigheid was hij belast met de controle en begeleiding van de vormgeving van de wederopbouwplannen die in Zeeland ontworpen werden. Alle infrastructuurle werken werden voorbereid en begeleid door ingenieursbureau voorheen Van Hasselt en de Koning uit Nijmegen.

Tabel I. *Verwoestingen in diverse gemeenten in West Zeeuwsch-Vlaanderen.*

Om het tekort aan deskundigen op bouwkundig gebied op te lossen en tot een uniforme beoordeling van de gemeentelijke bouw aanvragen te komen werd in 1951 de centrale dienst bouw- en woningtoezicht ingesteld.¹⁹ Dit was een bouwtechnische instelling waarin veertien gemeenten samenwerkten.

In verband met de werkgelegenheid en de economie was het voor de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen belangrijk dat snel voorzien werd in huisvesting voor boeren en arbeiders. Gebeurde dit niet dan zouden deze bevolkingsgroepen immers genoodzaakt zijn naar elders te vertrekken om in hun levensonderhoud te voorzien.

Aangezien landbouw "de kurk (is) waarop het grootste deel van West Zeeuwsch-Vlaanderen drijft" werd bij aanvang van de wederopbouw werkzaamheden dan ook besloten om eerst de 'gewone' woningnood ter hand te nemen.

Alleen deze opgave leverde in de regio al voldoende problemen op. Het woningcontingent dat aan Zeeland en in het bijzonder West Zeeuwsch-Vlaanderen werd toegekend bleek namelijk telkenmale vele keren lager dan verwacht én nodig om de woningnood op te lossen.

Terwijl in 1947 het aantal te herbouwen woningen voor Nederland verhoogd werd van 280.000 tot 350.000 daalde het woningcontingent voor Zeeland van 2.700 naar 2.200. Uit deze ontwikkeling trok men in Zeeland de volgende conclusie: "In 1948 moet van het standpunt worden uitgegaan, dat 'Wie het eerst komt, het eerst maalt' en gezien de resultaten van 1947 is het noodzakelijk, dat Zeeland nu vooraan in de rij komt te staan."²⁰ Het mocht echter niet baten. Voor 1948 kreeg West Zeeuwsch-Vlaanderen slechts 306 woningen toegewezen: veel te weinig voor de noden van deze streek.²¹

Tabel II *Verhouding tussen het aantal beschikbare (nood)woningen en het aantal inwoners.*

	woningen september 1944	(nood)woningen mei 1947	inwoners mei 1947
Aardenburg	1.043	947	3.771
Breskens	780	645	2.554
Biervliet	590	330	2.121
Cadzand	295	270	989
Oostburg	783	673	2.670
Schoondijke	578	457	1.876
Sluis	650	547	2.221
IJzendijke	800	668	2.857

Voor situaties waarbij de inschakeling van een bevoegd architect op moeilijkheden stuitte ontwierpen Rothuizen, 't Hooft en P. de Graaf zeven typen 'normaalwoningen'. Bij deze woningen werd ernaar gestreefd dat materiaal en arbeidskrachten zo economisch mogelijk benut werden. Om gelijkvormigheid in de gemeenten te voorkomen - en de belangen van architecten niet aan te tasten - merkten de ontwerpers wel op dat er niet teveel van dergelijke woningen gebouwd zouden moeten worden.

Voor burgers was het vaak moeilijk om door de bomen van regels, procedures en instanties het bos te zien. Diverse gemeentebesturen klaagden er bovendien herhaaldelijk over dat vaak nogal rigide werd omgegaan met de wederopbouwmaatregelen. "Zo werd te Aagtekerke een noodschuur gebouwd met niet minder dan negen varkenshokken, omdat betrokkene voor de ramp bij toeval negen jonge biggen bezat. Betrokkene, die voor zijn bedrijf meer gebaat was met een grotere koeienstal, bracht bezwaren in. In de inrichting kon evenwel geen wijziging worden gebracht, want het stond op de tekening!"²²

Om diverse oorlogsslachtoffers te informeren en assisteren bij diverse aspecten van de wederopbouw werden provinciale, regionale en plaatselijke stichtingen opgericht. Een belangrijke stichting voor Zeeland was de stichting 'Herstel Zeeland 1945' onder leiding van J.M.A.C. van Dongen. In het belang van de West Zeeuws-Vlaamse gemeenten werd op 17 februari 1948 de stichting 'West Zeeuwsch-Vlaanderen Herbouwt' onder voorzitterschap van F.A. Roseveldt, opgericht.²³

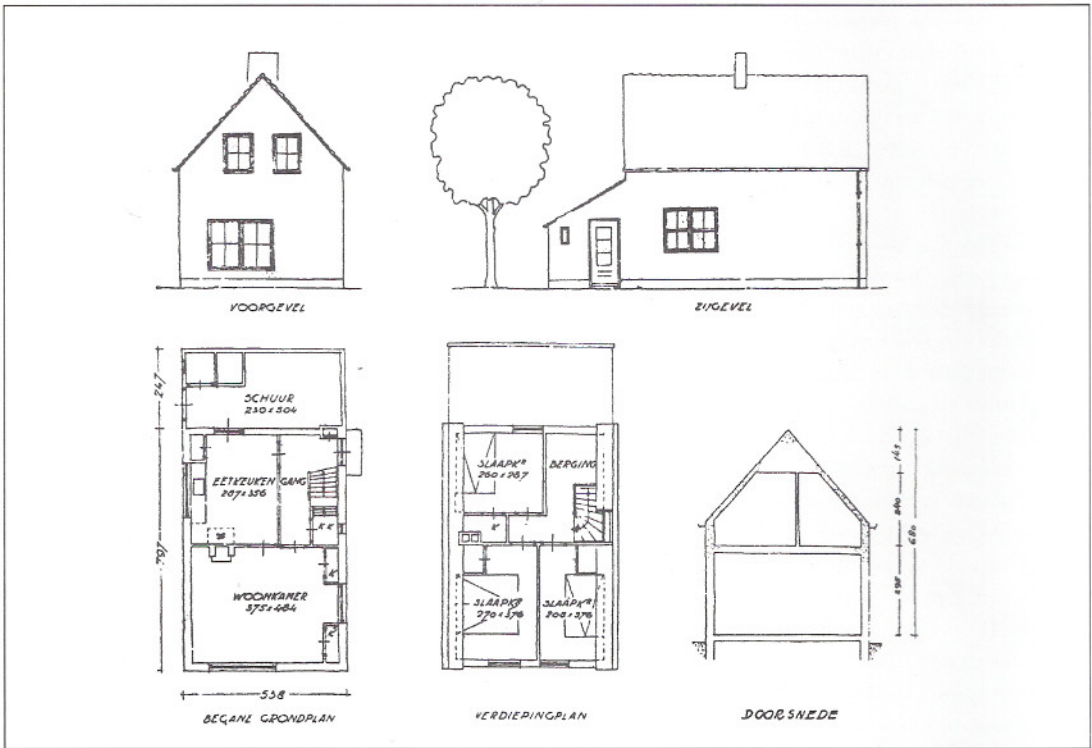
Op 23 december 1946 werd, bij wijze van proef, de stichting 'Aardenburg Herbouwt' in het leven geroepen.²⁴ Deze plaatselijke stichting werd speciaal opgericht om inwoners van Aardenburg voor te lichten over de wederopbouwregels, onderzoek te doen naar herbouw-mogelijkheden, herbouwplannen te coördineren en werkzaamheden te organiseren en te helpen bij het opmaken van begrotingen. Jaarlijks bracht de stichting verslag uit aan het ministerie van openbare werken en wederopbouw, het college van burgemeester en wethouders en de N.V. Nationaal Grondbezit.²⁵

In 1946 meende het staatstoezicht op de volksgezondheid dat veel woningbouwplannen in West Zeeuwsch-Vlaanderen qua vormgeving en ruimtelijke ordening nog op een te laag niveau stonden. Om dit op te lossen werd een 'Regeling betreffende de architectonische verzorging van Zeeland buiten Walcheren' afgekondigd. Deze regeling was van toepassing op alle gebouwen die herbouwd moesten worden. Daarnaast verscheen in september 1947 *Eenige algemeene regelen betreffende de organisatie en verzorging van de herbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen; beknopte handleiding voor opdrachtgevers en architecten*.

Dergelijke bepalingen werden niet alleen afgekondigd om betere stedenbouwkundige plannen en architectuur te realiseren. Door richtlijnen te geven voor de ontwerpen zou de behandeling van de plannen sneller kunnen geschieden - en dit zou de voortgang van de wederopbouw ten goede komen.

Voor de te realiseren architectuur werden weinig richtlijnen gegeven. Alles leek te kunnen en mogen mits de architectenkeuze commissie en het college van algemeen commissarissen met de ontwerpen instemde. Dat wekte bij gemeenten die iets 'nieuws' wilden echter nogal eens wrevel op.

Het gemeentebestuur van Oostburg sprak in 1948 zijn ongenoegen uit over de 'mislukte' en 'detonerende' architectuur die tot op dat moment gerealiseerd was.²⁶ "Het is u (hoofd van

5 Normaalwoningen voor Zeeland (1949). Architecten: A. Rothuizen, P.J. 't Hooft en P. de Graaf.

In overleg met de provinciale directie van wederopbouw en volkshuisvesting te Middelburg werden zeven woningtypen ontworpen. Alle woningen bevatten drie slaapkamers. Woningen van het afgebeelde type waren de enigen zonder douche. De provinciale directie zorgde er voor dat geïnteresseerden de tekeningen ontrungen en dat de bouw aanbesteed en uitgevoerd werd.

het streekbureau) wellicht bekend, dat het gemeentebestuur, zoals trouwens de gehele bevolking, zich niet kan verenigen met de stijl, welke, gezien die van de bouwwerken, welke tot nu toe in Oostburg zijn uitgevoerd, schijnbaar toonaangevend zal moeten zijn voor deze gemeente. Deze stijl, wel genoemd de traditionele of Delftse, past ten enenmale niet bij het karakter dat Oostburg heeft. (...) Het treft ons bij herhaling, dat de helaas nog weinige aanvragen, welke ingediend worden, alle in een zeker ouderwets aandoende stijl zijn gehouden, welke naar het ons voorkomt niet de stijl is, welke voor Oostburg passend is.²⁷ Het gemeentebestuur liet weten meer te voelen voor een 'frisse, moderne bouwtrant' zoals die door architecten als J.P. Kloos, P. Zanstra, B. Merkelbach en H. Knijptijzer ontworpen werd. Op enkele initiatieven in Aardenburg en Breskens na lijkt dit echter niet gebeurd te zijn te zijn.²⁸ De weinig vernieuwende West Zeeuws-Vlaamse wederopbouwarchitectuur is waarschijnlijk ook de reden dat de Bond van Nederlandse Architecten weinig enthousiast reageerde op een voorstel van het gemeentebestuur van Oostburg om een tentoonstelling over recente architectuur in Zeeland te organiseren.

Naast dit ideële twistpunt kampte West Zeeuwsch-Vlaanderen ook met het praktische probleem dat er te weinig architecten beschikbaar waren. Volgens de stichting 'Herstel Zeeland 1945' was dit te wijten aan de architectenkeuzecommissie. Deze zou zulke hoge eisen stellen aan plaatselijke architecten dat geen van hen kon worden toegelaten voor het uitvoeren van wederopbouwopdrachten.

Waar toe de procedures konden leiden, welke problemen ontstonden en welke stedenbouwkundige afwegingen werden gemaakt bij het opstellen van de wederopbouwplannen zal hierna beschreven worden. Middels een beschrijving van de werkzaamheden binnen enkele gemeenten zullen verschillende aspecten van de wederopbouw aan de orde komen: herstel, vernieuwing, verbetering, reconstructie en restauratie.

Geboden mogelijkheden

Schoondijke

In Schoondijke liepen van oudsher twee doorgaande wegen door de kom. Toen Rothuizen het wederopbouwplan voor deze gemeenten ontwierp zag hij geen reden deze wegen uit de

6 Schoondijke: Herenstraat. Opname naar het noorden.

In het midden van de foto de toren van de rooms-katholieke kerk. Door zijn platte vorm en plaatsing vormt de toren een visuele beëindiging van de Herenstraat en begrenst tevens het kruispunt als een soort plein.

7 Schoondijke: Dorpsstraat. Opname naar het westen.

Rechts op de foto de nog te bestraten brink en de Nederlands Hervormde kerk. Ten zuiden van de Dorpsstraat springen enkele woningen uit de rooilijn naar voren.

De brink was een visuele verbinding tussen de rooms-katholieke kerk en de Nederlands Hervormde kerk en zou als dorpsplein functioneren.

kom te verwijderen. Wel meende hij dat de situatie verbeterd kon worden door de wegen te verbreden. Daarom ontwierp Rothuizen tussen de woningen en de wegen een parkeerstrook, een fietspad en een rij bomen.

Aangezien de woningen voor het bombardement dicht langs de wegen stonden waren voor de verbreding dus onteigeningen noodzakelijk. Daarbij werd overeengekomen dat de eigenaren na de verbreding de grond tegen dezelfde prijs konden terugkopen als waarvoor hij onteigend was.

In het wederopbouwplan van Schoondijke werden ook een aantal hygiënische verbeteringen opgenomen. Zo werd een gecombineerd rioolstelsel met een daarbij behorende zuiveringsinstallatie aangelegd. Dit was een grote verbetering omdat voor de Tweede Wereldoorlog in Schoondijke nauwelijks sprake was van enige vorm van riolering.

In 1949 werd de demping van de Kattekreek in het wederopbouwplan opgenomen. Hierdoor zou de aanleg van een aantal overgangen over de kreek overbodig worden en zou de onaangename reuk die de kreek bijna voortdurend verspreidde, verdwijnen. Ook de aanleg van gas- en waterleidingen, voorheen niet in Schoondijke aanwezig, was een verbetering die binnen het wederopbouwplan werd gerealiseerd.

In het wederopbouwplan van Schoondijke werden verder nauwelijks grote veranderingen aangebracht. De drie kerken die Schoondijke rijk was werden zo veel mogelijk op hun oorspronkelijke plaats herbouwd. Daarbij werd ernaar gestreefd dat elke kerk gezichtsbepalend zou zijn voor de directe omgeving en dat het samenspel tussen de drie kerken een afwisselend dorpsbeeld bood.

De onderwijsinstellingen werden geconcentreerd in het zuidwesten van de kom. Daar werd ook een gemeenschappelijk gymnastieklokaal voor het lager onderwijs gebouwd. Een nieuw element was de 'brink' aan de noordzijde van de Dorpsstraat. Hieraan zou ook het nieuwe gemeentehuis verrijzen.

8 Schoondijke: Het raadhuis aan de brink (1955). Architect: ir. S.J. van Embden.

De brinkwand was de belangrijkste straatwand van Schoondijke. Het gemeentehuis was derhalve zeer terecht daar geprojecteerd. Door zijn representatieve voorkomen zou het gebouw bovendien de lange brinkwand van een dominant element voorzien.

Het raadhuis was berekend op een gemeente met 3.500 à 4.000 inwoners. De bouwkosten bedroegen f 156.000,-. Volgens de inwoners van Schoondijke was er geen enkele reden om aan te nemen dat de gemeente ooit zoveel inwoners zou hebben. Ze meenden dan ook dat dit geld beter aan dringender zaken besteed kon worden.

De benoeming van de architect van het gemeentehuis verliep nogal rommelig. In februari 1946 stelde Rothuizen drie architecten voor die in aanmerking zouden kunnen komen voor het ontwerpen van een nieuw gemeentehuis. Twee maanden later aanvaardde een andere architect, ir. S.J. van Embden, de opdracht.

Toen gebeurde er echter iets vreemds. De gemeenteraad stelde namelijk voor dat Rothuizen zelf het ontwerp van het raadhuis zou maken. Zij lieten de architectenkeuzecommissie voor Zeeland weten: "De straatwand, waarin het raadhuis is geprojecteerd, is de meest belangrijke van het geheele dorp. Vermits deze straatwand, middels zijn supervisie, het aanzien zal krijgen volgens de ideeën van den heer Rothuizen, zou het onlogisch zijn de architectuur van het belangrijke object daar ter plaatse, niet aan den supervisor zelf op te dragen."²⁹

Bovendien was, zo meende de raad, Rothuizen's Zeeuwse afkomst een aanbeveling.

De architectenkeuzecommissie keurde het voorstel van de gemeente echter af. In juni 1946 werd Van Embden aangesteld als architect voor het gemeentehuis. In 1953 werd de bouw voltooid.

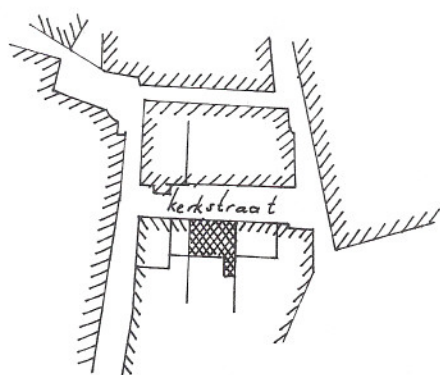
Waarom de bouw van het gemeentehuis zo lang geduurd heeft is onduidelijk. Het wederopbouwplan werd vastgesteld in juni 1946. Het is niet aannemelijk dat herzieningen in het wederopbouwplan zoveel invloed hadden op de bouw van het gemeentehuis dat daarmee pas in 1953 kon worden begonnen. Heeft wellicht de journalist gelijk die in 1953 schreef: "Is het misschien daarom, dat er zo lang gewacht is met de herbouw van het gemeentehuis, opdat het zou kunnen dienen als het waardige sluitstuk van de totale herbouw der gemeente?"³⁰

Biervliet

Al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was duidelijk dat Biervliet meer ruimte voor zijn inwoners nodig had en uitgebreid moest worden. 't Hooft ontwierp het wederopbouwplan voor Biervliet dan ook in nauwe samenhang met het uitbreidingsplan. Daarnaast creëerde hij door een intensievere bebouwing meer woonruimte in de kom. Volgens 't Hooft leverde dit op sommige plaatsen, zoals langs de Singel, een stedenbouwkundige verbetering op. Hij lette er wel op dat de regelmatige straten- en huizenblokken rond de markt, karakteristiek voor de oude vestingstad die Biervliet eens was, gehandhaafd bleven.

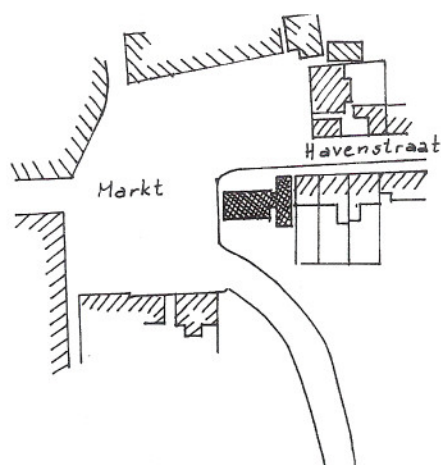
In verband met de aan te leggen verbindingsweg tussen Oost- en West Zeeuwsch-Vlaanderen moesten enkele infrastructurele veranderingen in Biervliet worden gerealiseerd. 't Hooft achtte de Havenstraat te smal voor een goede verbinding tussen de kom en de nieuwe weg. Hij stelde voor de straat te verbreden en daarna een deel van het aan Biervliet toegewezen woningcontingent langs die straat te bouwen.

Ook de situatie op het Marktplaatsje was ongeschikt voor een aansluiting op de nieuwe uitvalsweg en daarom werden enkele wijzigingen aangebracht. De belangrijkste was de aanleg van een kruispunt waar de Haven-, Noord-, Raadhuisstraat en de uitvalsweg zouden samenkomen.³¹ Om een kruising te kunnen vormen werden ten westen van het gemeentehuis twee pleindelen aangelegd. De uitvalsweg zou hier tussen gelegd worden. Aan de noordzijde van het plein werd, tegenover het gemeentehuis, een parkeerterrein aangelegd. Aansluitend hieraan ontwierp tuinarchitectuurbureau Mien Ruys een verhoogd plateau waarop een beeld van Willem Beukelszoon, naar ontwerp van Philip ten Klooster, geplaatst zou worden.

9a Biervliet: *De situering van het oude gemeentehuis aan de Kerkstraat.*

Dit gebouw brandde in de nacht van 25 op 26 maart 1945 af door onvoorzichtigheid met de benzine-kachels. De toezegging dat Sir Winston Churchill de schade zou vergoeden werd nooit ingelost.

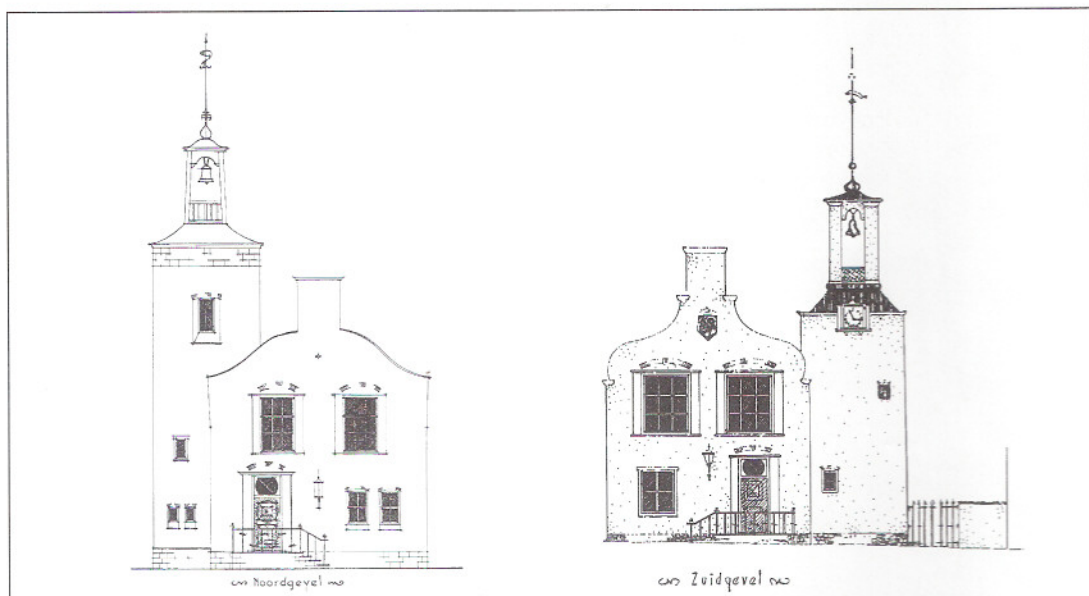
9b Biervliet: *De situering van het nieuwe gemeentehuis aan het Marktplaats.*

Door deze situering van het gemeentehuis werd de zuidoost-hoek, die 't Hooft zeer lelijk vond, gemaskeerd.

Al eerder was, als indirect gevolg van de bevrijding, een wijziging aan het Marktplaats gerealiseerd. Een brand, veroorzaakt door Engelse soldaten die het gemeentehuis na november 1944 gebruikten, legde het gemeentehuis in maart 1945 namelijk alsnog in de as. Deze gebeurtenis werd door 't Hooft benut om het gebouw op een stedenbouwkundig, esthetisch en representatief betere plaats, de zuidoost hoek van het plein, te situeren.

Architectenbureau irs. A. Rothuizen en P.J. 't Hooft diende diverse ontwerpen voor het nieuwe gemeentehuis in. Deze varieerden in stijl van historiserend tot zeer eigentijds en strak belijnd. Uiteindelijk werd een gebouw gerealiseerd dat qua lijnvoering, materiaalgebruik en afwerking zeer sober was. Op sommige plaatsten werd zelfs het gewapend- en geprofileerd beton van de ruwbouw zichtbaar gelaten.

Voor het gemeentehuis werden een aantal kunstwerken ontworpen die herinnerden aan de oorlog. In een drietal gevelstenen symboliseerden een draak, een duif en een phoenix respectievelijk de verwoesting, de bevrijding en de wederopbouw. Ter nagedachtenis van de oor-

10a Biervliet: Ontwerp-variant A (links) en B (rechts) voor het nieuwe gemeentehuis (ca.1950).

Architecten: A. Rothuizen en P.J. 't Hooft.

Oprallend verschil tussen beide ontwerpen is de plaatsing van de entree. Bij variant A bevindt de entree zich in de noordgevel, bij variant B in de zuidgevel. Omdat de toren zich in beide gevallen aan de oostgevel bevindt lijken de ontwerpen elkaars spiegelbeeld. Blijkbaar was bij het indienen van deze ontwerpen nog niet duidelijk aan welke zijde van het Marktplaats de entree zou komen.

10b Biervliet: Het gemeentehuis zoals het uiteindelijk werd uitgevoerd (1953). Architecten: A. Rothuizen en P.J. 't Hooft.

logsslachtoffers werd in het gedenkraam de overhandiging van de vrijheid door de oorlogsslachtoffers aan Nederland uitgebeeld.

Tijdens de officiële opening van het gemeentehuis deed de burgemeester een boekje open over de ontstaansgeschiedenis van het gemeentehuis: "Varieerden in de loop der jaren de gedachten van royaal opgezette plannen tot een verbeterde uitgave van een woningwetwoning, vrijwel dezelfde curve was te bespeuren in de geluiden die ons bereikten ten aanzien van de rijksbijdrage in de herbouw."³² Uiteindelijk was men echter zeer tevreden met het gebouw dat praktisch ingedeeld en architectonisch 'zeer verantwoord' was.

Breskens

In Breskens was de woon- en werksituatie na de oorlog moeilijker dan in veel andere delen van West Zeeuwsch-Vlaanderen. Ten gevolge van het bombardement op 11 september 1944 was drieënzestig procent van de gemeente verwoest en de haven onbruikbaar. Bovendien besloten diverse bedrijven dat ze zich niet meer in Breskens zouden vestigen. Om de economie van Breskens overeind te helpen werd het ministerie van openbare werken en wederopbouw dan ook verzocht er zorg voor te dragen dat Breskens voorzien zou worden van noodwoningen en een nieuw havencomplex.

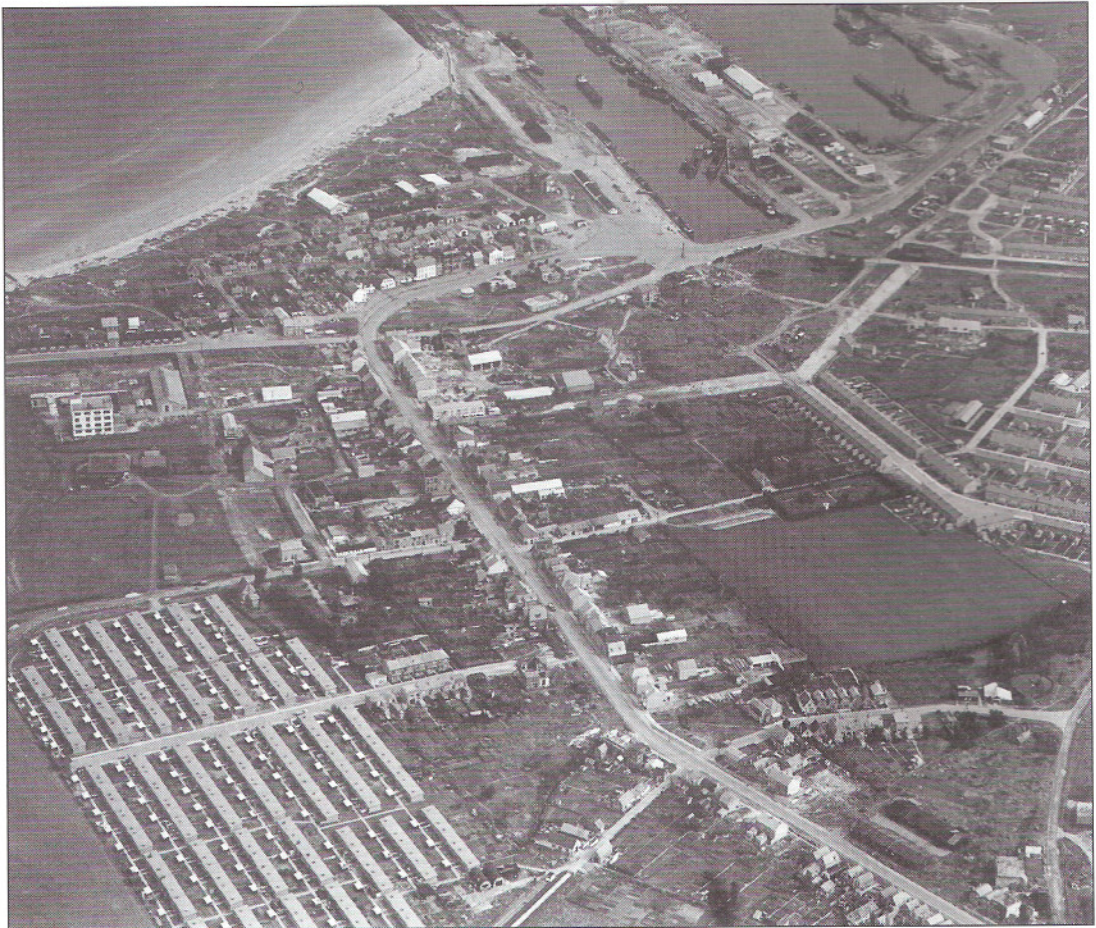
Op 28 februari 1945 kreeg Rothuizen opdracht voor het maken van een stedenbouwkundig herbouwpplan met aansluitend uitbreidingsplan. Aangezien toen nog niet duidelijk was of de N.V. Van Melle in Breskens zou blijven was het voor Rothuizen moeilijk een herbouwpplan op te stellen. Om met alle mogelijkheden rekening te kunnen houden werkte hij een plan uit met een industrieterrein waarop Van Melle eventueel zou kunnen neerstrijken. Het indienen van de plannen duurde echter te lang naar de zin van het gemeentebestuur. Er was dringend behoefte aan woningen en er moest dus snel iets gebeuren om wantoestanden te voorkomen. Om de zaken te bespoedigen benoemde het gemeentebestuur daarom in maart 1946 M.F. Duintjer en A. Komter als medeontwerpers voor het stedenbouwkundig plan.

Op 17 november 1947 stelde de gemeenteraad het ontwerp wederopbouwplan vast. Toen Komter het plan op 11 februari 1948 indiende bij het streekbureau West Zeeuwsch-Vlaanderen ontbraken echter de onteigeningskaart, begroting en toelichting op het plan. Het zou tot eind april 1948 duren voordat het streekbureau ze ontving.

Toen de bescheiden vervolgens naar het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting gestuurd werden bleek ook toen dat er nog gegevens ontbraken. In december 1948 - toen de ontbrekende gegevens nog steeds verzameld werden - werd de reden van deze vertraging duidelijk: Duintjer was in militaire dienst en dientengevolge bijna niet meer op kantoor. Het zou nog tot 24 maart 1950 duren voordat Duintjer een (handgeschreven) toelichting op het herbouwpplan opstuurde.³³

Binnen het wederopbouwplan vormde de Visserswijk het stedenbouwkundig hoofdmotief. Hier was de nieuwbouw van de Vrije Evangelische kerk gedacht en er zouden vierenzeventig woningwetwoningen gebouwd worden. Evenals in andere gemeenten werd ook in Breskens de mogelijkheid benut om verbeteringen aan te brengen: 777 woningen werden op het rioolstelsel aangesloten en alle sloten werden gedempt.

Ten aanzien van de architectuur meenden de ontwerpers dat een mengeling van diverse

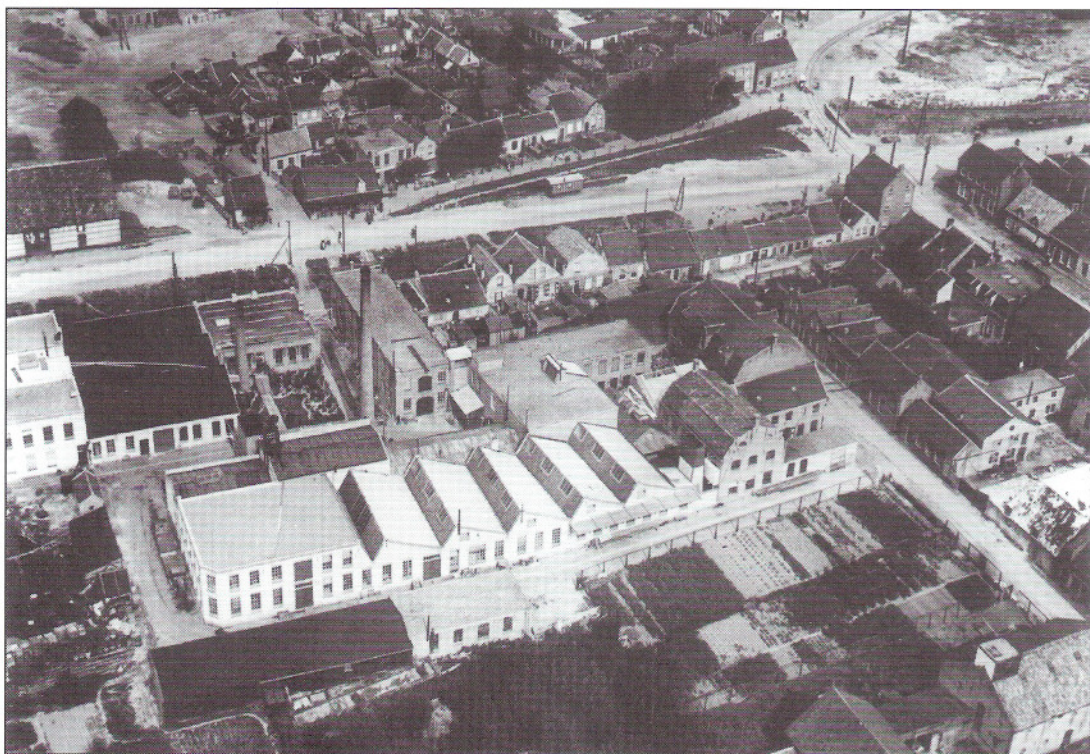
11 Breskens: *Overzicht van het centrum en de havens (1949).*

Het gebied rond en ten zuiden van het Spuiplein is nog nagenoeg onbebouwd. Ten zuiden van het Spuiplein ligt het onbebouwde Oranjeplein. Ten zuiden van de oostelijke haven ligt de Visserswijk. Links onder op de foto zijn rijen noodwoningen zichtbaar.

stijlen en woningtypen paste bij het karakter en de inwoners van Breskens. Het feit dat in Breskens geen historische bouwwerken aanwezig waren hoefde, wat de stedenbouwkundigen betrof, geen belemmering te zijn om hier en daar historiserende architectuur te realiseren. Het wederopbouwplan voor Breskens werd op 14 april 1953 gedeeltelijk goedgekeurd door het ministerie. Zolang het wederopbouwplan niet was goedgekeurd moest de gemeente Breskens zelf de daaraan verbonden onkosten betalen. Na vijf jaar wederopbouw begon de gemeentelijke kas echter leeg te raken: de renteloze voorschotten van f 100.000,- die het ministerie van financiën in 1950 en 1951 toekende waren dan ook uitermate welkom. Dit was echter niet de laatste keer dat Breskens renteloze voorschotten ontving. In 1962 had het rijk in totaal f 847.209,87 renteloos voorgeschooten.

Op 15 augustus 1945 werd in Breskens de eerste steen gelegd voor de bouw van honderdvijftig noodwoningen. Aan de eerste twintig woningen bleek echter nog van alles te mankeren: het asfalt waaide van de daken en het vervoer van en naar de wijk was problematisch. In de eerste helft van 1946 werd nog een aantal noodwoningen toegezegd en in hetzelfde najaar waren de volgende noodwoningen gereed: honderdvijftig stenen woningen (zesenzeventig woningen waren nog in aanbouw), zestien Zwitserse barakken aan de Boulevard en de Oesterput, drie Zweedse barakken aan de Scheldekade, vier nissenhutten aan de 2e Zandstraat en veertien Duitse barakken aan de 3e Zandstraat en Papendrecht.

In verband met de vestiging van bedrijven en dus de werkgelegenheid was het voor Breskens belangrijk te kunnen beschikken over een binnenhaven. Dit bleek echter een moeilijke en uiteindelijk onmogelijke zaak. Zegde de overheid in 1946 toe dat een binnenhaven aangelegd zou worden, in 1949 werd deze toezegging weer ingetrokken. Met een desolate Vissershaven beschikte Breskens in 1949 dus feitelijk slechts over een buitenhaven met twee kommen. Op deze manier kon Breskens niet concurreren met andere haven- en industrieplaatsen.

12 Breskens: *Fabriek van de N.V. Van Melle Confectionary Works (1925).*

De firma Van Melle deed op diverse fronten haar invloed gelden in Breskens. Economisch was zij van belang vanwege de werkgelegenheid. Stedebouwkundig was zij van invloed door de aanwezigheid van diverse fabrieksgebouwen.

Het probleem met Van Melle deed daar nog een schepje bovenop. De firma liet weten belangstellenden te zullen informeren over de mogelijkheden van Breskens als industrieplaats. Aangezien de reden van het vertrek van Van Melle onder andere gelegen was in het feit dat de firma de verbindingen met de rest van Nederland moeilijk achtte, verwachtte de gemeente echter niet veel goeds van deze 'hulp'. De opmerking van Van Melle dat zij bij eventuele vestiging van nieuwe industrieën "eenigszins de touwtjes in handen" had sterkte de gemeente in deze overtuiging.

Toen verschillende bedrijven in september 1946 kenbaar maakten zich in Breskens te willen vestigen leek het een goede oplossing de bedrijven te huisvesten in de voormalige fabrieksgebouwen van Van Melle. Deze firma liet echter weten alleen tot verhuur over te gaan als alle directieleden en werknemers bij Van Melle ontslagen werden van de herbouwplicht.³⁴

Bovendien zouden pas in het najaar van 1947, als het nieuwe fabrieksgebouw van Van Melle in Rotterdam bedrijfsklaar was, bedrijfspanden verhuurd kunnen worden.

Omdat het de burgemeester niet langer zinde "op dergelijke wijze (...) met Van Melle over gebruik van haar fabrieksgebouwen te onderhandelen" zocht hij steun bij de ministeries van openbare werken en wederopbouw en van handel en nijverheid.³⁵ Hij verzocht beide ministeries er op toe te zien dat voor de gemeente fabriekspanden ter beschikking zouden blijven.

Het tij leek te keren toen de N.V. Koninklijke Maatschappij 'De Schelde' uit Vlissingen in mei 1947 besloot om de afdeling koelinstallaties naar Breskens te verplaatsen. Velen meenden dat dit het begin van de industrialisatie van West Zeeuwsch-Vlaanderen in zou luiden.

Er was in de regio veel animo om bij 'De Schelde' te werken. Breskens trof daarom zoveel mogelijk maatregelen om de vestiging zo voorspoedig mogelijk te laten verlopen. Er werd een fabrieksgebouw betrokken op het voormalige terrein van Van Melle met daarbij de garantie dat uitbreidingen mogelijk waren. Daarnaast werden veel nieuwe woningen gerealiseerd: in september 1948 zouden tweehonderddertig nieuwe woningen en tweehonderdvijfentwintig stenen noodwoningen gereed zijn. Op 21 januari 1948 werd het bedrijf officieel in werking gesteld. In het eerste jaar werd dit terrein uitgebreid met ongeveer zeshonderd vierkante meter.

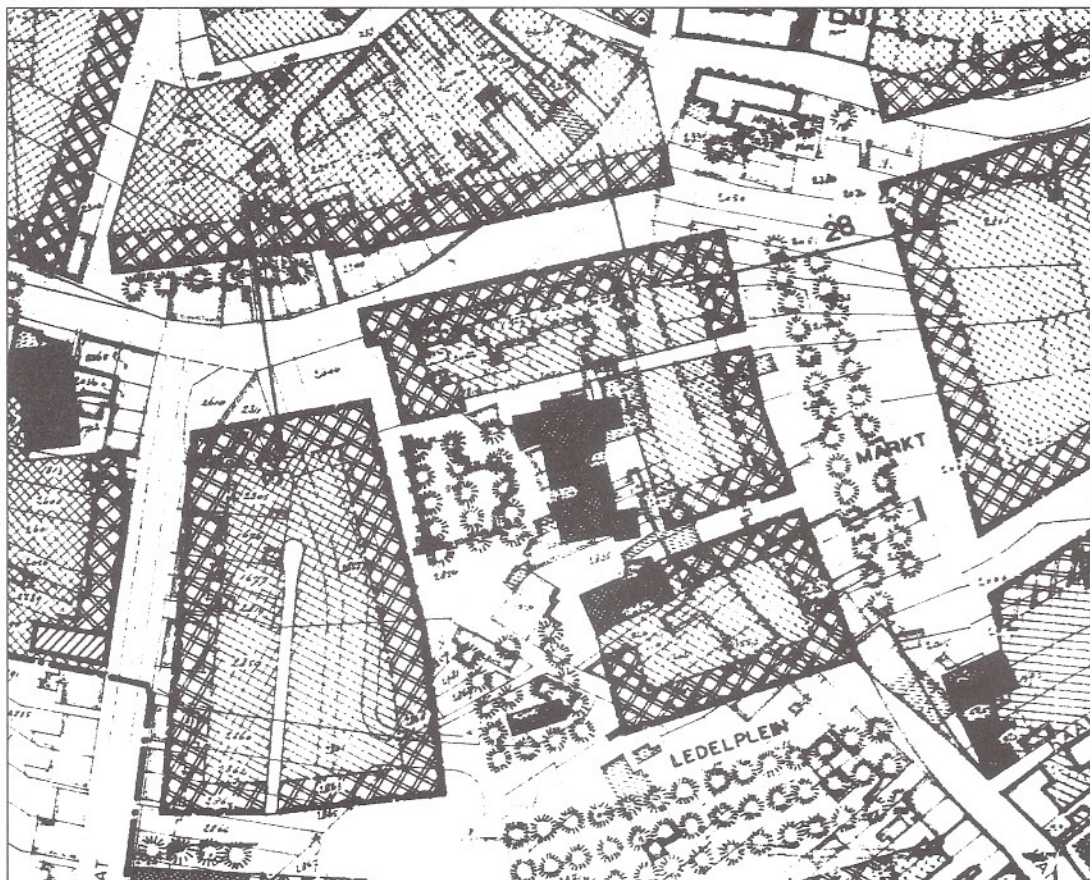
Lang zou de euforie echter niet duren. De hoofddirectie vond de afzetmogelijkheden te klein en besloot tot sluiting van de afdeling Breskens. De werknemers werd meegedeeld dat ze per 31 mei 1953 ontslagen zouden worden.

Pleidooi voor vernieuwing

Oostburg

In Oostburg besloot men tot volledige herziening van de oorspronkelijke aanleg. De nieuwe stadsplattegrond zou een grondige verbetering van zowel infrastructuur als oriëntatie van gebouwen ten opzichte van elkaar en het stratenplan te zien moeten geven. Het was aan Klokke een ontwerp te maken.

Het nieuwe Oostburg moest een duidelijke kom krijgen. Straten mochten daarom niet te lang worden. Wanneer ze het oude tracé behielden werden de wegen meestal rechtgetrokken of verbreed. De meeste wegen werden echter nieuw aangelegd. Daarbij werd erop gelet dat

13 Oostburg: Basisplan van de wederopbouw (16 maart 1949).

De gemeente Oostbrug streefde naar een stedenbouwkundig plan met een veilige infrastructuur en goede parkeervoorzieningen. Door de Brouwerijstraat recht te trekken verdween de gevaarlijke kruising met de Volderstraat. Bovendien sloot de Brouwerijstraat na deze correctie beter aan op de Zuidzandsestraatweg.

verkeersveilige situaties ontstonden en dat er voldoende parkeergelegenheid zou ontstaan. Klokke hanteerde in zijn wederopbouwplan drie hoofdelementen: drie kerken, twee pleinen en een industrieterrein.³⁶ Het tweede element was daarbij volgens Klokke te beschouwen als het kernprobleem van Oostburg.

Klokke vond het in 1939 aangelegde Ledelplein niet geschikt als veemarkt omdat er geen cafés in de buurt waren. Aangezien het café de plaats was waar tijdens veemarkten handel werd gedreven achtte Klokke het onontbeerlijk dat rond een veemarkt dergelijke etablissementen aanwezig waren. Klokke had in het wederopbouwplan alle diensten, voorzieningen en veel cafés rond de Markt gepland. Een draaiing van negentig graden en verplaatsing naar het noorden was volgens Klokke dan ook de beste oplossing voor het Ledelplein. Bovendien zou het plein op deze manier een goede afsluiting van de kom vormen.

De gemeente was het echter totaal niet eens met de inzichten van Klokke. Het bestuur vond dat het oude Ledelplein in ere hersteld moest worden.

Aangezien het een eindeloos getouwtrek dreigde te worden werd besloten de situering van het Ledelplein buiten het wederopbouwplan te houden en op te nemen in het uitbreidingsplan. Dit bood twee voordelen: een ontwerp voor het wederopbouwplan zou niet langer vertraging oplepen en er zou voorlopig van het plein gebruik gemaakt kunnen worden.

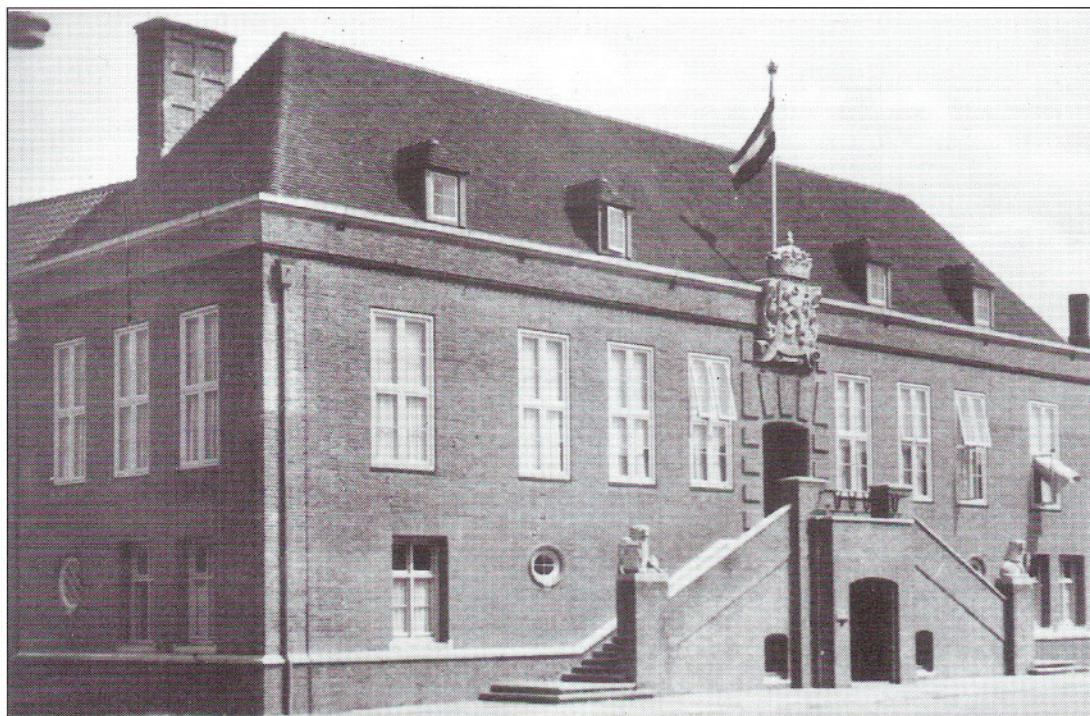
De aanleg van de Markt was een minder groot probleem. Voor de verwoesting van Oostburg was dit nauwelijks meer dan een verbreding van de Brouwerijstraat ter hoogte van de Langestraat. Klokke stelde voor deze onveilige en weinig fraaie situatie grondig te veranderen. Hij verwijderde de bebouwing op de hoek van de Brouwerij- en Langestraat waardoor de Brouwerijstraat een rechte weg kon worden. Ten zuiden van de Brouwerijstraat ontwierp Klokke de nieuwe, rechthoekige Markt. Aan de noordzijde van de Brouwerijstraat zou een plantsoen aangelegd worden.³⁷

In 1946 stelde het gemeentebestuur voor om aan de zuidzijde van de Markt een kantoor te bouwen waarin alle rijksdiensten te Oostburg ondergebracht zouden worden. Dit gebouw "waar werkelijk iets van te maken valt, een kernpunt, waar praktisch de geheele streek van West Zeeuwsch-Vlaanderen op aangewezen is, een representatief bouwwerk, van dominerende betekenis in de plaats" zou Oostburg's functie van regionaal dienstencentrum onderstrepen.³⁸ De rijksgebouwendienst stemde meteen met dit voorstel in.

14 Oostburg: Markt tijdens de wederopbouw. Opname naar het westen.

Ter linkerzijde het herbouwde hotel 'Du Commerce'. In het midden enkele panden die nog verwijderd moesten worden. Daarachter zijn de nieuwe woningen aan het tegenwoordige Eenhoornplein zichtbaar.

15 Oostburg: Voorgevel van het rijkskantorengebouw (1949). Architect: ir. G.Friedhoff.

Friedhoff streefde er in de architectuur van dit gebouw naar de traditionele band tussen Oostburg, West Zeeuwsch-Vlaanderen en Holland tot uitdrukking te brengen. Het gebouw, "streng van lijn als past bij de hierin ondergebrachte diensten", was volgens het gemeentebestuur op te vatten als een zinnebeeld voor een krachtig centraal rijksbestuur en had een grote representatieve betekenis.³⁹

Drie leeuwen houden schilden vast met de wapens van Nederland, Zeeland en Oostburg. Vanwege deze drie leeuwen werd ooit gesuggereerd om het rijkskantorengebouw om te dopen in 'Het Leeuwenhuis'.

De aanvankelijk voorspoedige onderhandelingen over het rijkskantorengebouw stagneerden echter na 1947. Zowel voor 1948 als voor 1949 werd het bedrag voor de bouw geschrapt van de rijksbegroting wegens een tekort aan materiaal en arbeidskrachten. Dit belette de gemeente niet om alle mogelijke voorbereidingen te treffen om de uitvoering van het gebouw zo voorspoedig mogelijk te laten verlopen. Zo werden in de zomer van 1950 twee panden aan de zuidzijde van de Markt ontruimd. De percelen waren reeds onteigend maar de bewoners woonden nog steeds in de woningen. Na enkele schriftelijke verzoeken van de gemeente tot ontruiming van de panden vertrokken de bewoners tenslotte onder protest. Toen tenslotte op 30 januari 1951 de bouwvergunning werd afgegeven kon vrijwel meteen met de bouw worden aangevangen. Bijna tweeënhalf jaar later, op 18 juni 1953, werd het rijkskantorengebouw officieel geopend.

Verandering versus herstel

IJzendijke

Bij de plannen voor de wederopbouw van IJzendijke moest voortdurend rekening mee gehouden te worden dat de vestingwerken, inclusief de ravelijn, in de toekomst gerestaureerd moesten kunnen worden.⁴⁰ De ideeën over de manier waarop daarmee rekening gehouden diende te worden liepen echter nogal uiteen. Discussies tussen 't Hooft en het gemeentebestuur vanwege verschil in stedenbouwkundig inzicht hadden tot gevolg dat het lang duurde voordat het wederopbouwplan van IJzendijke werd vastgesteld.

In mei 1947 ontving de gemeente van 't Hooft de toelichting op het basisplan voor de wederopbouw van IJzendijke. Daaruit bleek dat hij zoveel mogelijk de geometrische opzet van de plattegrond van de stad wilde behouden.

16 IJzendijke: De voorgevel van het gemeentehuis (ca.1910).

Het gemeentehuis van IJzendijke na de restauratie van omstreeks 1900. Over de vormgeving merkte Hekkema op: "Wat de aestetica betreft, mag nog worden vermeld, dat het gebouw in het begin dezer eeuw op weinig oordeelkundige wijze in zeer lelijke vorm is hersteld en vernieuwd."⁴³

17 IJzendijke: De voorgevel van het gemeentehuis (ca.1950).

Architect: ir. P.H. Hekkema.

Na de restauratie oogt de gevel strakker dan voorheen. De grootste veranderingen aan het exterieur aan de voorgevel waren de nieuwe dakruiter en het zadeldak op de aanbouw.

Links van het gemeentehuis staat het postkantoor.

Wat betreft de architectuur had 't Hooft twee categorieën gemaakt. Openbare gebouwen, die vormgegeven zouden worden op een manier die zou passen "in de karakteristieke architectonische sfeer zoals deze in IJzendijke zijn historische basis heeft" en nieuwe bebouwing tussen bestaande gebouwen. Aan de architectuur voor deze laatste groep kon het college van burgemeester en wethouders zijn eigen invulling geven.

Onenigheid ontstond echter over de restauratie van de stadswallen. De verdwijning, ten gevolge van de oorlogshandelingen, van een woning die voorheen op de wallen stond, vormde volgens 't Hooft een goede gelegenheid om de stadswallen te restaureren. Ook omdat de stadswallen de kom naar het noorden toe afsloten meende hij dat dit "historisch juist, aesthetisch dankbaar en stedenbouwkundig volkomen verantwoord" zou zijn.⁴¹ Restauratie van de ravelijn zou door deze reconstructie van de vestingwal niet gehinderd worden. Bovendien zei 't Hooft dat hij de bebouwing op het bolwerk zo ontworpen had dat bij restauratie van de ravelijn een goed geheel verkregen zou worden.

De gemeente was echter faliekant tegen dit ontwerp en eiste van 't Hooft dat hij de plannen zou wijzigen volgens haar aanwijzingen. 't Hooft weigerde dit omdat hij "geen tekenpotlood van de raad" was en als stedenbouwkundige zijn naam had hoog te houden. Toen in 1948 al bijna een jaar niet meer aan het wederopbouwplan was gewerkt werd diezelfde stedenbouwkundige eervol ontslagen en een andere aangesteld. Uiteindelijk werd het basisplan voor de wederopbouw van IJzendijke vastgesteld op 24 september 1949.

Belangrijk element in dit plan was een ruimere verkaveling. Als het oorspronkelijk aantal woningen herbouwd zou worden zou er dus stadsuitbreiding moeten plaatsvinden. Er werd dan ook een aantal nieuwe wegen gepland. Op 1 december 1949 werd dit plan goedgekeurd door het ministerie van financiën.

Het zou echter niet lang duren voordat er wijzigingen nodig bleken in het vastgestelde plan. Al in 1951 waren een nieuwe bestemmingskaart en een herziening van de bebouwingsvoorschriften nodig. Nadat weer de hele goedkeuringsprocedure gevolgd was werd op 2 maart 1956 het herziene wederopbouwplan vastgesteld. Toen bleek echter dat de kaarten niet voldeden aan de voorschriften. Gedeputeerde Staten kon dan ook geen goedkeuring verlenen aan het plan voordat de kaarten bijgewerkt waren. In 1958 was het zover: in oktober keurde het college van algemeen commissarissen het ontwerp goed en had IJzendijke, veertien jaar na de bevrijding, een goedgekeurd wederopbouwplan.

Ondertussen werden in IJzendijke wel herstelwerkzaamheden en restauraties uitgevoerd. Zo werden, lang voordat het wederopbouwplan werd goedgekeurd, de Nederlands Hervormde kerk en het gemeentehuis gerestaureerd.

18 IJzendijke: Reconstructie-tekening van de gevel aan de noordzijde van het Marktplaatsje.

Weergegeven is de situatie zoals die er rond 1800 waarschijnlijk heeft uitgezien. De restauratie van Hekkema lijkt meer recht te doen aan deze situatie dan de restauratie van omstreeks 1900.

Het gemeentehuis was voor het uitbreken van de Tweede Oorlog al aan restauratie toe. Na de oorlog was, gezien de bouwkundige staat, een grondig herstel onvermijdelijk. Bovendien waren personeelbestand en administratie dermate uitgebreid dat het gebouw ook vergroot moest worden.

Op verzoek van de gemeente diende ir. P.H. Hekkema in september 1949 een globale begroting in voor verbouwing en uitbreiding van het raadhuis. Hekkema wees erop dat een aparte aanpak van alle noodzakelijke werkzaamheden meer dan vijftig procent duurder zou zijn dan een aanpak in een keer. Bovendien meende hij dat een gefragmenteerde aanpak een praktisch en esthetisch zeer onbevredigend resultaat zou opleveren.

In januari 1950 werd Hekkema opdracht verleend om een ontwerp te maken voor volledige restauratie. De gemeente merkte op dat het gebouw representatief diende te worden en dat ook volgende generaties van het gebouw moesten kunnen profiteren. Na diverse wijzigingen werd het ontwerp in september 1950 vastgesteld door het college van burgemeester en wethouders.⁴² In januari 1951 verleende het provinciaal bestuur zijn goedkeuring aan het ontwerp. Anderhalf jaar later, op 20 augustus 1952, werd het gemeentehuis officieel geopend.

Bij de restauratie handhaafde Hekkema de indeling van de voorgevel. Er werden schuiframen aangebracht, een doorlopende horizontale lijst onder de ramen op straatniveau en nieuwe balustrades voor de balkons. De geschilderde decoratie werd verwijderd en de entree-deuren werden voorzien van zilvergrijze en blauwe diagonalen. Op het dak werden twee dakkapellen aangebracht en de oostelijke schoorsteen negentig graden gedraaid. Op de aanbouw ter rechterzijde van het gemeentehuis werd een zadeldak geplaatst.

De meest in het oog springende verandering was de vorm van de dakruiter. Oorspronkelijk was dit een opengewerkte klokkestoel bekroond door een achthoekig puntdak. Na de restauratie werd het een meer gesloten constructie, bekroond door een ui-vormige bol.

Aardenburg

In het ontwerp wederopbouwplan voor Aardenburg werden twee opvallende wijzigingen voorgesteld. De eerste was de aanleg van een nieuwe, brede straat tussen de Sassenstraat en de Steenweg. Deze weg zou de verkeersdrukte op de Weststraat verminderen en verkeersopstoppen bij de Kaaipoort voorkomen. Het tweede voorstel was de aanleg van een nieuw plein rond de Sint Baafskerk en het rechttrekken van de Marktstraat ter hoogte van het oude Marktpluin. Het gemeentehuis zou verplaatst worden naar het nieuwe plein.

Klokke meende dat het tweede voorstel een grote stedenbouwkundige verbetering was. Het oude Marktpluin functioneerde immers allang niet meer als zodanig. Het was naar zijn mening een doods punt en "veeleer een tuin met boomen en heesters dan een stedelijke markt".⁴⁵ Doordat de bebouwing langs de Marktstraat grotendeels verwoest was moest nu de mogelijkheid benut worden om de Marktstraat recht te trekken en het marktpluin naar een betere plaats over te brengen. De ruimte, die door de oorlogshandelingen was ontstaan in de bebouwing rond de Sint Baaf, was daarvoor volgens Klokke de aangewezen plaats. Na een aanvankelijke instemming met het voorstel van Klokke veranderde de raad in 1947 van mening: de markt zou op haar oude plaats terug moeten komen. Hoewel Klokke het met deze gang van zaken en de wens van de gemeente niet eens was diende hij toch in juni

19 Aardenburg: Het geprojecteerde plein rond de Sint Baafskerk (1946).

*Dit ontwerp schoot enkele inwoners van Aardenburg in het verkeerde keelgat. Ze schreven in een protestbrief: "De historie heeft haar uitspraak over deze Markt reeds gedaan en waar behoefte blijkt te bestaan deze Markt te bebouwen willen wij de lijn, die de historie aangeeft, niet tegengaan."*⁴⁴
In maart 1946 liet de kerkvoogdij van de Sint Baaf weten dat eenentwintig meter afstand tussen de kerk en het gemeentehuis, met bovendien een muziektent in het midden, de rust rond de kerk zou doen verdwijnen.

1947 een, overeenkomstig de wens van de gemeente, gewijzigd plan in. Met dit plan stemde de gemeenteraad (uiteraard) in.

Er kon dus begonnen worden met de wederopbouwwerkzaamheden. Er moesten ongeveer zesendertig panden hersteld worden en vijfenvierzig herbouwd. Op 22 juli 1947 riep de burgemeester alle inwoners van Aardenburg op om de volgende dag, ter ere van de eerste steenlegging van een nieuwe woning aan de Herendreef, de vlag uit te hangen om te vieren dat "de herbouw thans aardig op gang (begint) te komen."

In 1948 leek de wederopbouw van Aardenburg zo goed als voltooid te zijn. Behoudens enkele 'kleinigheden' zoals rooilijnveranderingen, het verbeteren van de vorm van het plein rond

de Sint Baaf en het vernieuwen van de riolering, hoefde er na 1948 niet veel meer te gebeuren. Alleen de bouw van het nieuwe gemeentehuis en de restauratie van de Sint Baafskerk waren toen nog niet voltooid. Het zou tot de jaren vijftig duren voordat deze projecten gerealiseerd waren.

De problemen rond het gemeentehuis ontstonden omdat het nieuwe gebouw iets meer naar voren was geprojecteerd en meer frontbreedte zou krijgen dan het oude gebouw. Hierdoor zou het gebouw van de Koninklijke Marechaussee, gesitueerd aan de westzijde van het plein, in de weg staan. Om de zaak zo eenvoudig mogelijk op te lossen wilde de gemeente het gebouw kopen voor f 3.000,- – om het vervolgens af te kunnen breken.

De inspecteur der domeinen ging echter niet met dit voorstel akkoord en het gevolg was een getouwtrek tussen de gemeente en de provinciale directie van wederopbouw en volkshuisvesting. Toen in 1950 nog geen vorderingen in de onderhandelingen te bespeuren waren werd, om de tegenpartij tot spoed te manen, met de sloop van het gemeentehuis begonnen. Het hielp niet. Pas op 8 februari 1952 kon het gebouw eindelijk door de gemeente gekocht worden. Er was lang voor gevochten maar het geharrewar had een voordeel: het gebouw kostte de gemeente in 1952 namelijk nog slechts elf gulden (tien gulden voor het gebouw en één gulden onraadsgeld).

20 Aardenburg: Noordgevel van de Sint Baafskerk (ca.1955).

Deze foto toont hoe de kerk eruit zag voor de restauratie van de westelijke toren. Hoewel er werd opgemerkt dat de bouw van de toren in aansluiting op de restauratie van de kerk zou moeten worden uitgevoerd verleende het rijk pas in februari 1954 goedkeuring om voor de voltooiing van de toren.

De Sint Baaf was ten gevolge van de beschietingen in september en oktober 1944 zodanig verwoest dat een grondige restauratie nodig was. Dat werd vooral duidelijk toen er slechts een storm voor nodig was om op 28 december 1945 ongeveer de helft van de toren met donderend geweld naar beneden te laten komen.

De restauratie leverde echter problemen op omdat er niet voldoende geld beschikbaar was. Om het ergste verval tegen te gaan werd in 1945 en 1946 her en der noodherstel uitgevoerd. Het was echter bij lange na niet voldoende om de kerk, een monument en voorbeeld van Scheldegotiek, te behouden.

Na diverse voorstellen van het kerkbestuur kon in 1948 begonnen worden met de restauratie naar ontwerp van E.P. Messer en J.H. Groenewegen. Zij hadden in overleg met het rijksbureau voor de monumentenzorg en Belgische architectuurdeskundigen een ontwerp gemaakt voor de kerk, de toren, de pastorie en de kosterswoning.

Om ondanks de benarde financiële situatie van kerkbestuur en gemeente toch tot restauratie te kunnen overgaan werd met monumentenzorg overeengekomen dat de kerk in twee delen zou worden opgesplitst.⁴⁶ Het oostelijk deel bleef eigendom van het kerkbestuur en zou

21 Aardenburg: Zuidgevel van de Sint Baafskerk (ca.1960).

De vorm van de toren komt overeen met de vorm vóór de verwoesting. Bij de reconstructie van de toren werden veel bouwfragmenten gebruikt die tijdens de restauratiewerkzaamheden aan de kerk gevonden waren: delen van de balustrade en de bekroning en delen van de natuurstenen omlijsting van de hoge galmgaten.

gebruikt worden voor diensten, het westelijk deel zou eigendom worden van monumentenzorg en tegen betaling voor publiek opengesteld worden.

Op 28 december 1946 werd begonnen met het herstel van de kerk. De vloer werd ongeveer een meter verlaagd naar het oorspronkelijk niveau. In het westelijk deel van het schip werd een vlakke zoldering aangebracht.⁴⁷ In het oostelijk deel, het koor, werden de gewelven verwijderd en werd de houten kapconstructie zichtbaar gemaakt. De muren van het interieur werden bedekt met een pleisterlaag.⁴⁸

Met de restauratie van de westelijke toren werd pas in juni 1955 begonnen. Aangezien er tijdens bij de restauratieplannen en -ontwerpen voortdurend vanuit gegaan was dat de toren gerestaureerd zou worden sloot deze restauratie architectonisch goed aan bij de restauratie van het kerkgebouw.

Reconstructie van een stadsbeeld

Sluis

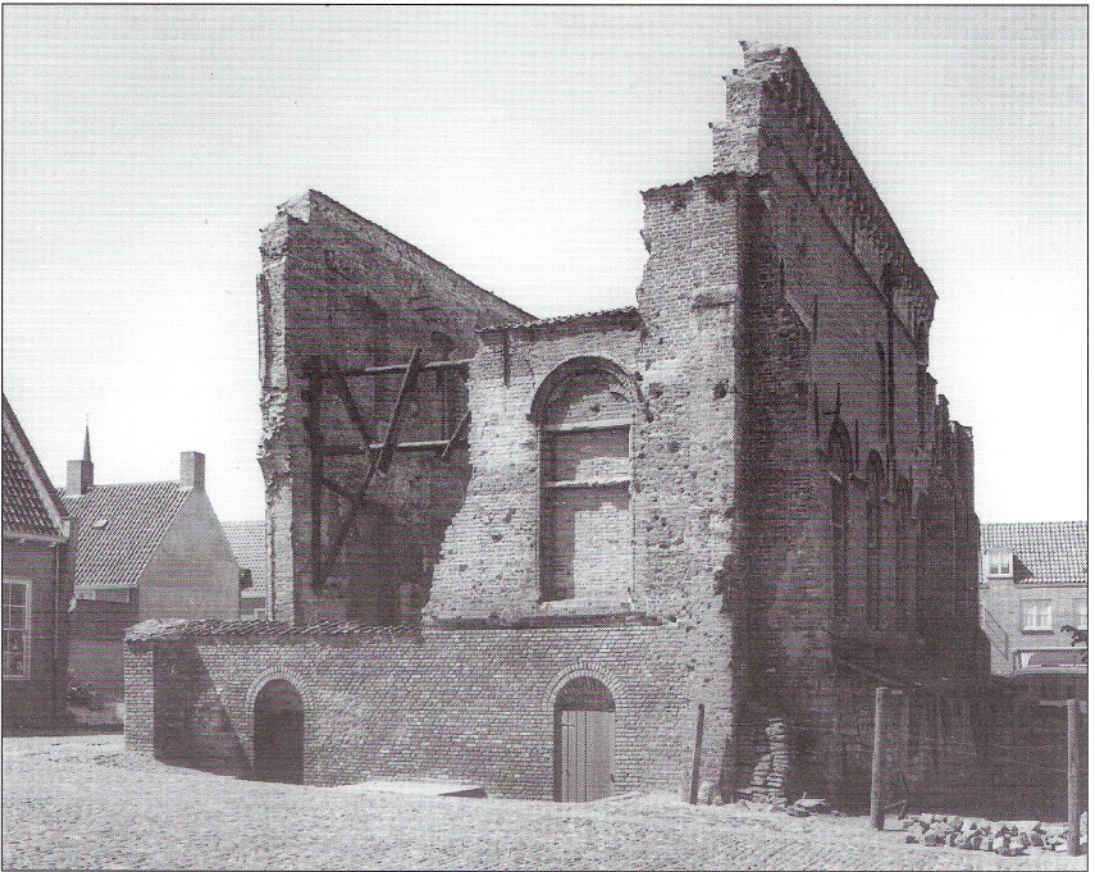
In het verleden was Sluis diverse keren verwoest. Nooit waren de verwoestingen echter zo groot als die, welke de Tweede Wereldoorlog aanrichtte. Vanwege de voornaamste inkomstenbron van Sluis, het toerisme, was het voor eenieder duidelijk dat het 'oude' Sluis moest herrijzen. Over de architectuur en stedenbouw die gerealiseerd moest worden werd opge-

22 Sluis: *Het verwoeste gemeentehuis (1945). Opname vanuit het noordwesten. De toren en het interieur van het gebouw waren na de luchtaanval volledig verwoest.*

merkt: "Het zal geen zin hebben om een would-be antiek Sluis op te bouwen. Van het grootste belang is een interessant stadsaanlegplan dat in zich waarborgen heeft voor een bezienswaardige bebouwingsmogelijkheid."

Overeenkomstig de wens van het gemeentebestuur herschiep de stedenbouwkundige Klokke het oorspronkelijke stadsplan met enkele infrastructurele verbeteringen. Een daarvan was een verbreding van de wegen van vier naar vijf meter. In het ontwerp van het wederopbouwplan werd er bovendien vanuit gegaan dat het oude gemeentehuis in oude stijl herbouwd zou worden. Het zou echter nog vele jaren duren voor het daadwerkelijk zover was.

23 Sluis: Geconsolideerd gemeentehuis (ca.1953). Opname vanuit het oosten.

De burgemeester had het subbouwbureau te Sluis in september 1945 opdracht gegeven er op toe te zien dat niemand bij de resten van het stadhuis puin zou ruimen zonder toezicht van gemeentewege. Dit in verband met restauratieplannen van het gemeentehuis 'in oude trant' en de oude stenen die daarbij gebruikt zouden worden. In afwachting van de restauratie staan aan de noordzijde bakstenen opgestapeld. De bebouwing rond het gemeentehuis is grotendeels voltooid.

24 Sluis: Muurankers in de zuid- en oostgevel van het gemeentehuis.

Muurankers werden aangebracht om het gebouw te consolideren. Op deze manier werd getracht te voorkomen dat de muren verder uit elkaar zouden wijken.

Toen in april 1953 wegens geldgebrek zelfs gestopt moest worden met consolidatiewerkzaamheden schreven de architecten aan het gemeentebestuur: "Wij achten het overbodig U te melden dat het wenselijker zou zijn de restauratiewerken aan te vang[en]."⁴⁹

Het gemeentehuis met belfort - een karakteristiek element van Vlaamse steden - was gebouwd in 1393. Hoewel enig in zijn soort in Nederland gingen na de oorlog toch stemmen op om het gebouw af te breken en te vervangen door een nieuwbouw van beton, staal en glas. Dit idee zou om twee redenen niet uitvoerbaar zijn: het massale verzet van de bevolking en het feit dat het gemeentehuis een monument was. Afbraak zonder toestemming van het rijksbureau voor de monumentenzorg was dus niet mogelijk.

Aangezien een beslissing over restauratie alsmáar uitbleef, werden in 1947 enkele consolidatiewerkzaamheden uitgevoerd. De noord- en zuidgevel werden door schoorwerken met elkaar verbonden, de oostelijke gevel en de zuidoosthoek werden afgebroken en de keldergevels werden hersteld.

In september 1947 inspecteerde de 'rijkscommissie voor advies inzake door oorlogsgeweld beschadigde monumenten' de restanten van het gemeentehuis. Hoewel Klokke en G.M. Sturm, restauratie-architect van het bureau voor de monumentenzorg, al in april 1947 benoemd waren tot restauratiearchitecten was echter nog steeds niet duidelijk of het gemeentehuis in oude vorm hersteld zou worden. Teneinde het oordeel van de commissie gunstig te beïnvloeden overwoog het gemeentebestuur de rijkscommissie een lunch aan te

bieden: "Was wellicht verstandig, gedachtig aan een variant op een bekend spreekwoord, dat de weg naar het verstand via de maag gaat."⁵⁰

In welke mate dit de mening van de commissieleden gunstig heeft beïnvloedt is niet te achterhalen: de commissie liet de gemeente weten dat, voordat beslist kon worden over de vorm waarin het gemeentehuis hersteld zou worden, een restauratieplan met een begroting ingediend moesten worden. Veel zou daarbij afhangen van de bestemming van de kelder. Zolang dit niet was bepaald zou van restauratie in het geheel geen sprake kunnen zijn. Terwijl suggesties ingediend werden om de kelder als archief- en museumruimte te gebruiken nam de gemeenteraad alsmaar geen beslissing. Het wachten moe liet monumentenzorg in juni 1948 weten dat wanneer niet binnen een week een beslissing genomen werd, restauratie voorlopig van de baan was. Vier dagen later besliste de gemeenteraad de kelder als raadskelder in te richten.

Vanaf dat moment kon er weer verder onderhandeld worden. Tijdens een persconferentie op 1 december 1948 werden de mogelijkheden voor restauratie en uitbreiding uiteengezet. In juni 1949 besliste het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen dat tot restauratie overgegaan kon worden. Toen de restauratieplannen van Klokke en Sturm in mei 1950 door het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen goedgekeurd werden zag het

25 Sluis: Het gemeentehuis. *Opgenomen vanuit het noordwesten.*

Links de situatie voor 1880, rechts de situatie in 1961. In het midden de situatie na de restauratie die tussen 1880 en 1902 werd uitgevoerd. Tijdens deze restauratie werden vele veranderingen aangebracht. Het meest opvallend was de verwijdering van het bordes aan de westzijde, de aanbouw aan de noordgevel en de aangebrachte dakkapellen.

er naar uit dat binnen afzienbare tijd met de restauratie begonnen zou kunnen worden. Die hoop werd de gemeente echter binnen een jaar ontnomen. Als gevolg van financieel-economische wijzigingen waren sinds 1949 de 'jaarlijkse bijdragen voor herstel van monumenten die door de oorlog beschadigd waren' namelijk verminderd. Het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen berichtte in februari 1951 dat "de restauratie van het Raadhuis te Sluis noodgedwongen nog een aantal jaren moet worden uitgesteld. Ik geef U (het college van burgemeester en wethouders) in overweging deze aangelegenheid ter zijner tijd, na voorafgaand overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, weer bij mij aanhangig te maken."⁵¹

De bouwkundige toestand van het gemeentehuis en met name de toestand van de toren begon op dat moment echter gevaar op te leveren voor het publiek. Opnieuw werden er delen geconsolideerd: loszittende stenen werd afgebroken en gesorteerd, de bouwmuren werden afgedekt met pannen, de keldergewelven werden afgedekt en de oude schoorwerken werden gecontroleerd.

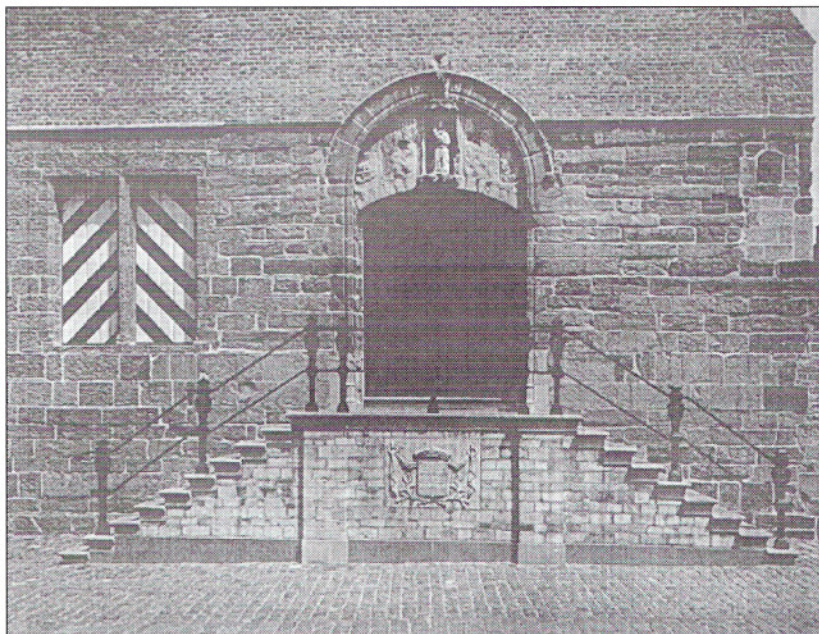

In 1954 diende de gemeente opnieuw plannen en een begroting in bij het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen. Het gemeentebestuur voegde eraan toe: "Nu (...) de stand van de wederopbouw in dit gedeelte van het land van dien aard is, dat naar het oordeel van verschillende burgemeesters in West Zeeuwsch-Vlaanderen niet langer behoeft te worden gewacht met de uitvoering van andere werken dan het herstel en bouw van woningen en dergelijke meent het Gemeentebestuur van Sluis thans de Rijksgoedkeuring met vertrouwen tegemoet te kunnen zien."⁵²

De gemeente had de situatie goed ingeschat; het ministerie zegde in juni negentig procent financiering toe. Het zou nog tot 1956 duren voor er rijksgoedkeuring werd verleend maar eindelijk was het dan zover: in november 1956 kon begonnen worden met de restauratie. Door de restauratie van Klokke en Sturm werd de restauratie die tussen 1880 en 1902 was uitgevoerd grotendeels ongedaan gemaakt.⁵³ Het bordes voor de entree aan de zuidzijde werd weer teruggebouwd. De cordonlijst tussen hoofdgebouw en toren aan de westzijde werd evenals de schoorsteen op de noordwest hoek van de noordelijke gevel, de bekroning op de trapgevel aan de oostgevel en tien van de dertien dakkapellen aan weerszijden van het dak, verwijderd. Op het dak werden aan weerszijden vier grote dakkapellen, zogenaamde Vlaamse ramen, aangebracht. Op oude funderingen aan de noordgevel werd een aanbouw gerealiseerd en de luiken en deuren werden beschilderd met rode en witte diagonalen. Op 9 september 1960 vond de officiële opening van het gemeentehuis plaats. Menigeen constateerde: "Een waardiger sluitstuk voor de herbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen is moeilijk denkbaar!"⁵⁴

26 Sluis: Entree van het gemeentehuis.

Zo nu en dan werden tijdens de consolidatiewerkzaamheden in 1952-1953 interessante vondsten gedaan. Zo bleek bijvoorbeeld dat het raam links naast de voordeur oorspronkelijk lager zat en eenvoudiger van vorm was. Dit raam werd op zijn oude plek 'teruggerestaureerd'.

Conclusie

Na de bevrijding is in West Zeeuwsch-Vlaanderen gedurende vijftien jaar onder financieel en praktisch vaak moeilijke omstandigheden hard gewerkt aan het herstel van de enorme verwoestingen. Aan de uitvoering van de plannen ging vaak een lange periode vooraf. Dit was enerzijds het gevolg van de vele voorbereidingen die getroffen moesten worden en de lange procedures die gevolgd dienden te worden. Anderzijds leidden meningsverschillen tussen een gemeente en haar stedenbouwkundige regelmatig tot vertraging in de besluitvorming en dus vertraging in de aanvang van de wederopbouwwerkzaamheden. Wanneer (eindelijk) begonnen leek te kunnen worden bleek regelmatig dat door een tekort aan bouw materiaal en arbeiders de uitvoering van de plannen tot een later tijdstip moest worden uitgesteld.

Ten aanzien van de wederopbouwplannen kon de de rijksoverheid, middels een uitgebreid netwerk van (departementale) instanties, nogal dwingend optreden. Zo kon zij bewerkstelligen dat een gemeente de door haar voorgestane lijn volgde door voorwaarden te stellen aan een te verstrekken subsidie. In combinatie met het feit dat de overheid besliste over goed- of afkeuring van een plan leidde dit ertoe dat de invloed van de rijksoverheid bijna alom tegenwoordig was.

De bepaling dat een architect geen gebouwen mocht ontwerpen voor een gemeente waarvoor hij het stedenbouwkundig plan ontwierp werd in West Zeeuwsch-Vlaanderen regelmatig terzijde gelegd. Dit kan niet alleen geweten worden aan een tekort aan architecten. Uit de bronnen blijkt namelijk dat gemeenten en/of stedenbouwkundigen regelmatig uit praktische en/of esthetische overwegingen voor deze oplossing kozen.

De wederopbouwarchitectuur die in West Zeeuwsch-Vlaanderen werd gebouwd is voor het merendeel te karakteriseren als traditioneel, zogenaamde 'Delftse School-architectuur'. Het belangrijkste bouw materiaal was baksteen, woningen werden doorgaans voorzien van punt-daken, openbare gebouwen waren statig en sober en hoogbouw kwam niet voor.

Deze architectuurstijl is een direct gevolg van de voorkeur van de stedenbouwkundigen en de supervisor die in West Zeeuwsch-Vlaanderen werkzaam waren. Hoewel persoonlijke opvattingen officieel geen rol mochten spelen bij de benoeming van een architect lijkt het geen twijfel dat dit wel degelijk gebeurde. Met name de supervisor kon door zijn positie nogal dwingend optreden bij de keuze voor een bepaalde architect. Hij was immers in een positie waarin hij architecten, die in een andere stijl ontwierpen dan de door hem geprefereerde, kon weren. Hierdoor bepaalde een supervisor dus niet alleen het stedenbouwkundig plan maar ook de architectonische invulling in hoge mate. Klokke's uitgesproken afwijzing van moderne architectuur heeft er in West Zeeuwsch-Vlaanderen dan ook toe geleid dat nauwelijks nieuwe materialen en vormen werden toegepast.

In West Zeeuwsch-Vlaanderen bestond bij tijd en wijle het idee dat de ernst van de situatie in deze regio niet onderkend werd. Het is in veel gevallen dankzij de inzet, betrokkenheid, daadkracht en persoonlijkheid van diverse burgemeesters dat de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen van de grond kwam.

Wie heden ten dage de diverse gemeenten in West Zeeuwsch-Vlaanderen bezoekt kan zich ervan overtuigen dat op heel uiteenlopende manieren is gewerkt aan de wederopbouw.

Sommige gemeenten kozen voor herstel in oude stijl, anderen kozen voor totale vernieuwing. Het herstel heeft in de meeste gemeenten vele jaren geduurd maar uiteindelijk werd het gestelde doel bereikt en herrees West Zeeuwsch-Vlaanderen andermaal uit haar as.

Noten

- 1 De 'onthefing wederopbouw' werd per Koninklijk Besluit 111 op 14 april 1952 aangekondigd.
- 2 Vanaf 1946 was een regeling voor 'spoedontelingen' van kracht. Opstellen die door oorlogshandelingen meer dan 75% verwoest waren konden daardoor onmiddellijk onteigend worden. Indien een groot gebied getroffen was door grote verwoestingen dan kon de gemeente een lijst opstellen aan de hand waarvan bij algemene aanzegging onteigend kon worden.
- 3 Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossiers 1339-1344: Wederopbouwplan 1946 met bijlagen.
- 4 Tijdens de wederopbouw werden de tramwegen in West Zeeuwsch-Vlaanderen vervangen door buslijnen. Aangezien de tramrails binnen de infrastructuur van de gemeenten altijd een belemmerend element waren geweest betekende hun verwijdering een grote verkeersverbetering.
- 5 De berekening van de achterstand in de woningvoorraad werd berekend op basis van het aantal woningen, de bevolkingsgrootte en de achterstand tot 1941.
- 6 De inspecteur van het staatstoezicht op de volksgezondheid aan de burgemeesters van West Zeeuwsch-Vlaanderen (1 februari 1945). Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 399: Bouw noodwoningen na WO-II.
- 7 De inspecteur van het staatstoezicht op de volksgezondheid aan het college van burgemeester en wethouders van Breskens (3 oktober 1945). Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 399: Bouw noodwoningen na WO-II.
- 8 Het staatstoezicht op de volksgezondheid aan de colleges van burgemeester en wethouder in West Zeeuwsch-Vlaanderen. Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 399: Bouw noodwoningen na WO-II.
- 9 Badkamers waren in die jaren nog geen algemeen voorkomend verschijnsel. Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 399: Bouw noodwoningen na WO-II.
- 10 In 1952 sommeerde Gedeputeerde Staten van Zeeland alle gemeenten de bouw van noodwoningen te beperken. Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 399: Bouw noodwoningen na WOII-1.
- 11 Normalisatie van woningen houdt in dat er slecht enkele woningtypen worden ontworpen. Door deze standaardisering van maten en soorten is een snellere productie mogelijk. Rationalisatie van het bouwproces is gericht op een zo efficiënt mogelijke organisatie van de productie met het doel een zo hoog mogelijk rendement te behalen.
- 12 Het ministerie van binnenlandse zaken aan de gemeentebesturen in West Zeeuwsch-Vlaanderen (26 januari 1948). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Algemeene maatregelen de wederopbouw betreffende.
- 13 Op nadrukkelijk verzoek van een gemeentebestuur kon in incidentele gevallen van deze maatregel afgeweken worden.
- 14 Deze maatregel was vooral bedoeld om te voorkomen dat een architect teveel opdrachten zou krijgen.
- 15 Bij onenigheid tussen de gemeenteraad en de stedenbouwkundig adviseur moest het plan worden uitgewerkt volgens de wensen van de gemeenteraad.
- 16 Voor belangrijke plannen was het college van algemeen commissarissen niet bevoegd alleen een beslissing te nemen. In dat geval diende het plan doorgezonden te worden naar het ministerie van binnenlandse zaken.
- 17 Na de Tweede Wereldoorlog waren in Nederland 7.538 boerderijen verwoest, 724 daarvan stonden in Zeeland. In West Zeeuwsch-Vlaanderen werden bijna alle verwoeste boerderijen, 416 in totaal, herbouwd.
- 18 In de periode van april 1947 tot 1948 werden door de supervisors in West Zeeuwsch-Vlaanderen 999 wederopbouwplannen beoordeeld. Daarvan werden er 828 goedgekeurd, 171 gewijzigd en 186 voor behandeling aangehouden voor nader onderzoek. Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Verslagen van de wederopbouw.
- 19 Na 1959, door het wegvallen van de wederopbouwtaak, werd de centrale dienst vervangen door de gemeenschappelijke technische dienst West Zeeuwsch-Vlaanderen. De aangesloten gemeenten zouden een rechtspersoon instellen voor de regeling van bouw-, woning- en welstandstoezicht en gemeentewerken. De regio zou verdeeld worden in districten en het kantoor van de dienst zou gevestigd blijven in Oostburg. Semi-Statisch archief van de gemeente Biervliet te Terneuzen, dossier A435-2: gemeenschappelijke technische dienst West Zeeuwsch-Vlaanderen.
- 20 Vergadering over het bouwprogramma 1948 te Breskens (22 oktober 1947). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Verslagen van de wederopbouw.

- 21 De verdeling over de verschillende gemeenten was als volgt: Aardenburg 57, Biervliet 21, Breskens 21, Cadzand 9, Groede 13, Hoofdplaat 6, Nieuwvliet 6, Oostburg 16, Retranchement 1, Schoondijke 44, Sluis 43, Waterlandkerkje 0, IJzendijke 24, Zuidzande 11. Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Algemeene maatregelen de wederopbouw betreffende.
- 22 Vergadering van de burgemeester van West Zeeuwsch-Vlaanderen met de stichting 'Herstel Zeeland 1945' (4 februari 1947). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Verslagen van de wederopbouw.
- 23 Tijdens de oprichtingsvergadering van de stichting 'West Zeeuwsch-Vlaanderen Herbouwt' werden herbouwcommissies benoemd voor Aardenburg, Biervliet, Cadzand, Groede, Hoofdplaat, Nieuwvliet, Oostburg, Schoondijke, IJzendijke en Zuidzande. Deze commissies onderhielden het contact tussen getroffen en de stichting. Breskens en Sluis zegden geen medewerking toe aan de stichting. Semi-Statisch archief van de gemeente Biervliet te Terneuzen, dossier A246: Herbouwplan.
- 24 Over het belang van de op te richten stichting schreef het Vereniging van Nederlandse Gemeenten op 28 februari 1947 aan het ministerie van openbare werken en wederopbouw: "Omdat de bij onzen arbeid opgedane ervaring ons in onze overtuiging heeft gesterkt, dat het plan 'Aardenburg Herbouwt' een testcase is, dat van groote, zoo niet doorslaggevende beteekenis voor de nationale herbouw van de door oorlogsgeweld vernietigde woningen en bedrijfspanden mag worden geacht." Gedeponeerde stukken Stichting 'Aardenburg Herbouwt' in het archief van de gemeente Aardenburg.
- 25 Deze plaatselijke stichtingen hebben bestaan tot 1948, toen de N.V. Nationaal Grondbezit wegens financiële verliezen besloot haar werkzaamheden in West Zeeuwsch-Vlaanderen te beëindigen. Aangezien de N.V. in het bestuur van de stichtingen vertegenwoordigd was leidde dit vertrek ook tot het vertrek van bestuursleden van de stichting - en diensgevolge de opheffing van de stichtingen.
- 26 De brieven werden op 11 en 12 februari 1948 verstuurd aan respectievelijk de directeur van de centrale dienst bouw- en woningtoezicht en aan het hoofd van het streekbureau.
- 27 Het college van burgemeester en wethouders aan de directeur van de centrale dienst bouw- en woningtoezicht (11 februari 1948). Semi-Statisch archief van de gemeente Oostburg, dossier: Wederopbouw 1940/architecten en aannemers.
- 28 J.P. Kloos ontwierp in Aardenburg een sportpark en een woonhuis aan de Herendreef. Voor Breskens ontwierp hij de burgemeesterswoning.
- 29 Het college van burgemeester en wethouders aan de architectenkeuzecommissie van Zeeland (7 maart 1946). Semi-Statisch archief van de gemeente Schoondijke te Oostburg, dossier 147: Herbouw raadhuis 1946-1950.
- 30 'Schoondijke bereidt zich voor op de bouw van een modern gemeentehuis', *De Stem* (23 juli 1953).
- 31 De uitvalsweg vormde de verbinding tussen de nieuwe uitbreidingswijk die 't Hooft ten zuidoosten van de dorpskom en het centrum had gepland.
- 32 Openingsrede van de burgemeester (2 juli 1954). Semi-statisch archief van de gemeente Biervliet te Terneuzen, dossier A314: Bouw gemeentehuis.
- 33 Duintjer schreef dat de gemeente de toelichting zelf maar moest laten typen. Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossiers 1339-1344: Wederopbouwplan 1946 met bijlagen.
- 34 Hierdoor zou het voor verkenemers van de N.V. Van Melle eenvoudiger zijn Breskens te verlaten. Door de herbouwplicht werden inwoners immers verplicht om, zij het met een rijksbijdrage, te investeren in hun woonplaats - waardoor ze misschien ook minder snel zouden vertrekken om zich elders te vestigen. Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 636: Industrie II.
- 35 De burgemeester aan de ministeries van openbare werken en wederopbouw en handel en nijverheid (14 september 1946). Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens te Oostburg, dossier 636: Industrie II.
- 36 Klokke had de stadsplattegrond in vier delen gedeeld. In de Oude stad zou alleen de Walstraat gehandhaafd blijven. Het gebied ten zuiden van de Zuidzandestraat en de Nieuwstraat zou een parkachtig aanzien krijgen. Winkels en middenstandswoningen waren langs de Nieuw- en Langestraat gesitueerd. Het ziekenhuis, de rooms-katholieke kerk met nevengebouwen en een complex woningwoningen zouden langs de Brouwerijstraat en Langestraat komen. Semi-Statisch archief van de gemeente Oostburg, dossier: Herbouwplan.
- 37 Tuinarchitectuurbureau Mien Ruys tekende voor het ontwerp van dit plantsoen.
- 38 De burgemeester van Oostburg aan de inspecteur-generaal van de rijksgebouwendienst (30 november 1946). Semi-Statisch archief van de gemeente Oostburg, dossier: Wederopbouw 1940/Rijkskantorengebouw.
- 39 Aldus de kantonrechter in zijn rede ter gelegenheid van de opening van het kantongerecht op 18 juni 1953. Semi-Statisch archief van de gemeente Oostburg, dossier: Wederopbouw 1940/Rijkskantorengebouw.
- 40 Een ravelijn is een buiten de vestinggracht gelegen halveaanvormig of hoekig bolwerk. Het diende binnen de vestingwerken als dekking van een poort of een stuk wal tussen twee bastions.

- 41 't Hooft aan het rijksbureau voor de monumentenzorg (29 december 1947). Semi-Statisch archief van de gemeente Biervliet te Terneuzen, dossier A436: Correspondentie algemeen.
- 42 De centrale dienst voor bouw- en woningtoezicht stelde nog wel enkele wijzigingen voor. Een daarvan betrof de aanleg van een schuilkelder die de dienst "in de tegenwoordige tijd" onmisbaar achtte voor een openbaar gebouw. Semi-Statisch archief van de gemeente IJzendijke te Oostburg, dossier 1720: Bouw gemeentehuis.
- 43 P.H. Hekkema in zijn toelichting op het restauratieplan (12 december 1950). Semi-Statisch archief van de gemeente IJzendijke te Oostburg, dossier 1720: bouw gemeentehuis.
- 44 Adres d.d. 31 oktober 1945. Semi-Statisch archief van de gemeente Aardenburg, dossier: Wederopbouwplan Aardenburg 1945-1960.
- 45 Klokke aan het college van burgemeester en wethouders (7 mei 1946). Semi-Statisch archief van de gemeente Aardenburg, dossier: Wederopbouwplan Aardenburg 1945-1960.
- 46 Het kerkbestuur was er veel aan gelegen om voldoende geld in te zamelen voor de restauratie van de Sint Baafskerk. Niet alleen omdat de kerk een monument was maar ook omdat men het gebouw weer wilde gebruiken voor diensten. Er werd dan ook een speciale 'bouw- en restauratiecommissie voor geldinzameling voor de Sint Baaf' opgericht. Deze commissie probeerde op allerlei manieren geld te werven voor de restauratie van de kerk. Semi-Statisch archief van de gemeente Aardenburg, dossier: Herziening 1952-1955.
- 47 Dit terwijl een houten tongewelf kenmerkend is voor Vlaamse kusthallenkerken, en dus voor de Sint Baaf meer geëigend zou zijn geweest.
- 48 Deze pleisterlaag is oorspronkelijk. Tijdens een recente 'opknappbeurt' is een deel van de noordelijke galerij ontstaan van haar pleisterlaag waardoor de grijsblauwe natuursteen zichtbaar geworden is.
- 49 Klokke en Sturm aan het gemeentebestuur (10 april 1953). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Restauratie raadhuis I en II.
- 50 Kattebelletje van het gemeentebestuur (22 september 1947). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Restauratie raadhuis I.
- 51 Het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen aan het college van burgemeester en wethouders (26 februari 1951). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Restauratie raadhuis I.
- 52 Het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting aan de rijksdienst voor de monumentenzorg (15 december 1955). Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossier: Restauratie Raadhuis II.
- 53 De laat-negentiende eeuwse restauratie werd onder toezicht van P.H.J. Cuypers uitgevoerd naar ontwerpen van L.C. Hozenmans.
- 54 'Raadhuis van Sluis wordt hersteld', *Provinciale Zeeuwsche Courant* (25 juni 1955).

Verantwoording

Deze publikatie is het resultaat van een onderzoek verricht in opdracht van de stichting Raadsfelder te Sluis. Doel van het onderzoek was te komen tot een beschrijving en tentoonstelling over de wederopbouw van West Zeeuwsch-Vlaanderen.

Het onderzoek werd verricht in de gemeentearchieven te Aardenburg, Oostburg, Sluis en Terneuzen en de archieven van het ministerie van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer te Den Haag, het Nederlands Architectuur instituut te Rotterdam, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist en de stichting Historisch Boerderijen Onderzoek te Arnhem. Verder zijn de fotocollecties van KLM Aerocartografie te Amsterdam en van het Zeeuws Documentatie Centrum te Middelburg geraadpleegd.

Geraadpleegde archieven

Aardenburg

Semi-Statisch archief van de gemeente Aardenburg dossiers betreffende: gebouwen eigendom der gemeente 1941-1973, herziening 1952-1955, kerken en kapellen 1945-1966, oorlogsschade aan gemeente-eigendommen 1941-1956, Sint Baaf, wederopbouwplan Aardenburg 1945-1960.

Gedeponeerde stukken betreffende stichting 'Aardenburg Herbouwt'.

Oostburg

Semi-Statisch archief van de gemeente Breskens, dossiers betreffende: goedgekeurd wederopbouwplan 14 april 1953 (inv.nr. 1357), industrie II (inv.nr. 636), bouw noodwoningen na WO-II (inv.nrs. 399, 415), wederopbouwplan 1946 met bijlagen (inv.nrs. 1339-1344).

Semi-Statisch archief van de gemeente Oostburg, dossiers betreffende: bouw en tekeningen raadhuis, herbouwplan, rijkskantorengebouw, verslagen, wederopbouwplan 1940.

Semi-Statisch archief van de gemeente Schoondijke, dossiers betreffende: correspondentie en tekeningen (inv.nrs.102-105), herbouw gemeentehuis 1946-1950 (inv.nrs. 147-148) Oostenrijkse woningen (inv.nr. 121), tekeningen herbouwplan (inv.nr. 106), wederopbouwplan Schoondijke met herzieningen en bijlagen 1946-1964 (inv.nr. 532), wederopbouwplan en tekeningen (inv.nr.533).

Semi-Statisch archief van de gemeente IJzendijke, dossiers betreffende: bejaardentehuis Handboogstraat (inv.nrs. 2743-1744), bouw gemeentehuis (inv.nr. 1720), dossier inzake onteigenen en opruimen van puin in verband met de wederopbouw 1944-1959 (inv.nr.2705).

Sluis

Semi-Statisch archief van de gemeente Sluis, dossiers betreffende: algemeene regelingen de wederopbouw betreffende, onteigeningen en vorderingen, oprichting stichting 'Sluis Herbouwt', restauratie raadhuis I en II, uitbreidingsplan 1964/goedgekeurd wederopbouwplan, verslagen van de wederopbouw, wederopbouw algemeen.

Terneuzen

Semi-Statisch archief van de gemeente Biervliet, dossiers betreffende: bouw gemeentehuis (inv.nr. A314), correspondentie algemeen (inv.nr. A436), gemeenschappelijke technische dienst West Zeeuwsch-Vlaanderen (inv.nr. A435-2), herbouwplan (inv.nr. A246), kaarten herbouwplan/uitbreidingsplan (inv.nr. A247), uitbreidingsplan en bestemmingsplan (inv.nr. A436).

Ministerie van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer - Den Haag.
Diverse dossiers betreffende de wederopbouw in West Zeeuwsch-Vlaanderen.

Nederlands Architectuur instituut - Rotterdam

Dossiers betreffende werk van J.P. Kloos en Joh. H. Groenewegen.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg - Zeist

Dossiers en foto's betreffende Aardenburg, Biervliet, Sluis, IJzendijke.

Herkomst afbeeldingen

Gemeentearchief Aardenburg: 2, 4, 19.

Gemeentearchief Oostburg: 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18.

Gemeentearchief Sluis: 1, 22, 23, 24.

Gemeentearchief Terneuzen: 9a, 9b, 10a, 10b.

KLM Aerocartografie - Amsterdam: 11, 12.

Nederlands Architectuur instituut - Rotterdam: 5.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg - Zeist: 25, 26.

Vooren, G.A.C., van: 3.

Zeeuws Documentatie Centrum - Middelburg: 20, 21.

Colofon

Druk : Drukkerij Durenkamp V.O.F. - Aardenburg
Uitgever : Stichting Raadskelder - Sluis
Omslagontwerp: Pauline van Roosmalen

© Pauline van Roosmalen, 1994.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912^j het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelten(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.